

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MUHAMMED İKBAL'İN DÜŞÜNCESİNDE MEVLÂNA ETKİSİ

Burhan DURMAN

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah KARTAL

ŞANLIURFA - 2019

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı 135227007 numaralı Burhan DURMAN'nın hazırladığı "Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Mevlana Etkisi" konulu **yüksek lisans** tezi ile ilgili tez savunması, 18/10/2019 tarihinde, saat 10:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

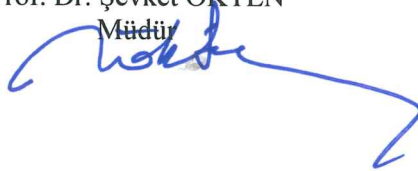
18 / 10 / 2019

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	Kanaati	İmzası
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Kartal	Kabul	
Üye	Doç. Dr. Ömer Bozkurt	Kabul	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Fatma Çakmak	Kabul	

Bu tezin Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

30.12.2019

Prof. Dr. Şevket ÖKTEN
Müdür

Not: a) Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

b) Tez, HÜBAK'tan Bilimsel Araştırma Projesi mali destek Almıştır Almamıştır.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORJİNALLİK RAPORU VE BEYAN BELGESİ

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı : Burhan Durman
Öğrenci Numarası : 135227007
Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Felsefe ve Din Bilimleri YL (Tezli)
Başlık (Türkçe) : Muhammed İkbal Düşüncesinde Mevlânâ Etkisi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yukarıda başlığı belirtilen YL Tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 110 sayfalık kısmına ilişkin, 15 / 09 /2019 tarihinde danışmanım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, benzerlik oranı % 20'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- 6 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen tezli/tezsiz lisansüstü programlarda seminer, dönem projesi, tez vb Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen lisansüstü orijinallik raporu alınması uygulama esasları ile belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntılarım bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi, Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

16 / 09 / 2019

Burhan Durman

(İmza)

Yukarıda yer alan raporun ve beyanın doğruluğunu onaylarım. 16 / 09 / 2019

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah KARTAL

(İmza)

ÖZET

MUHAMMED İKBAL'İN DÜŞÜNÇESİNDE MEVLÂNA ETKİSİ

DURMAN, Burhan

Yüksek Lisans Tezi

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah KARTAL

Kasım, 2019, 101 sayfa

Mevlâna; düşünce, edebiyat ve sanat gibi çeşitli alanlarda birçok düşünürü etkilemiştir. Mevlâna'nın etkilerinin görüldüğü düşünürlerden biri de Pakistanlı ünlü şair, filozof ve siyasetçi Muhammed İkbâl'dir. Bu çalışmada, her iki düşünürün eserlerinden hareketle, Muhammed İkbâl'in hangi alanlarda Mevlâna'dan etkilendiği ve bu etkilerin nedenleri araştırılmıştır.

Çalışmada öncelikle Muhammed İkbâl'in Mevlâna'dan etkilenmesinde rol oynayan etkenler üzerinde durulmuştur. Muhammed İkbâl'in yetiştiği aile Mevlâna'yı tanınmasında, sevmesinde ve etkilenmesinde rol oynayan ilk etkindir. Mevlâna ve Muhammed İkbâl'in yaşadıkları zaman dilimlerindeki şartların ve koşulların benzerliği de bu etkenlerden biridir. Mevlâna'nın dinamik hayat felsefesi Muhammed İkbâl'i etkileyen ve Mevlâna'yı örnek almasında rol oynayan en önemli etkenlerdendir. Ayrıca Mevlâna ve Muhammed İkbâl'in sanat anlayışları, şiir yazma amaçları, şiirlerindeki tarz ve biçim benzerlikleri de Muhammed İkbâl'in etkileyen unsurlardandır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde öncelikle Muhammed İkbâl'in eserlerinde Mevlâna'nın etkisi araştırılmıştır. Mevlâna etkisinin en çok görüldüğü ve Muhammed İkbâl'in Mevlâna'ya olan hayranlığının hissedildiği eser *Cavidname*'dir. Ayrıca Muhammed İkbâl'in *Esrar-ı Hodî*, *Rumuz-i Bi- Hodî*, *Armağan-ı Hicaz*, *Bal'i Cibril* ve *Peyam-ı Meşrik* eserleri de Mevlâna etkisinin görüldüğü diğer eserleridir.

Çalışmanın son bölümünde Muhammed İkbâl'in benlik felsefesinde Mevlâna'nın etkileri araştırılmıştır. Muhammed İkbâl'in felsefesinin temelinde

benlik düşüncesi vardır. İkbâl'e göre insanın en büyük amacı benliğini tanımak, eğitmek, güçlendirmek ve kâmil insan mertebesine yükselmek olmalıdır. Benliğin öncelikle itaat, nefis hâkimiyeti ve ilâhi niyabet aşamalarından geçerek terbiye edilmesi gerekir. Benliğin terbiye edildikten sonra güçlendirilmesi gerekir. Aşk, fakr (yoksulluk), hoşgörü ve yüce bir amaç edinme unsurları benliği güçlendiren unsurların en önemlileridir. Ayrıca benliği zayıflatan korku, tembellik, dilenmek ve ırkçılık gibi unsurlarla başa çıkılmalı ve bu unsurlardan uzak durulmalıdır. Bu aşamalardan sonra insan benliğini bulur ve Muhammed İkbâl'in "Merd-i Mü'min" dediği kâmil insan mertebesine yükselerek sahip olduğu gerçek değere ulaşır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, Mevlâna, Benlik Felsefesi, Kâmil İnsan, Muhammed İkbâl Şiirleri

ABSTRACT

THE IMPACT OF MEVLANA ON THE PHILOSOPHY OF MUHAMMAD IQBAL

DURMAN, Burhan

Master's Thesis

Department of Philosophy and Religious Sciences

Advisor: Asst. Prof. Dr. Abdullah KARTAL

November, 2019, 101 pages

Mevlana has influenced many thinkers in various fields such as philosophy, literature and arts. One of these thinkers who were influenced by Mevlana is Muhammad Iqbal – a famous poet, philosopher and politician. In this study, based on the books of both thinkers, it has been aimed to investigate in what areas Iqbal was inspired by Mevlana and what are the causes of these inspirations.

The study first focuses on the factors that led to Muhammad Iqbal's being influenced by Mevlana. The family, in which Muhammad Iqbal grown up, is the first factor that enabled Iqbal to recognize and love Mevlana, and be inspired by him. Another factor is the similarity of conditions during the time periods in which Mevlana and Iqbal lived. The dynamic life philosophy of Mevlana is another factor that influenced Muhammad Iqbal and led him to pattern himself on Mevlana. Additionally, the similarities in both Mevlana's and Iqbal's understating of art, purposes of writing poems, style, and discourse in these poems, also demonstrate the inspiration of Muhammad Iqbal by Mevlana.

In the third part of this study, the effects of Mevlana on Muhammad Iqbal's works are examined. *Câvidnâme* is the most significant book in which one can see Mevlana's influence and Muhammad Iqbal's admiration for him. In addition, in some other works by Muhammad Iqbal such as *Asrâr-i Khudî*, *Rumuz-i-Bekhudi*, *Armaghan-i-Hijaz*, *Bal'iJibrîl* and *Peyam-i Mashriq*, Mevlana's influence is easily recognized, as well.

In the last part of the study, Mevlana's influence on Muhammed Iqbal's philosophy of self was investigated. The philosophy of Muhammad Iqbal is based on the *idea of self*. According to Iqbal, the greatest aim of human being should be to know, educate, and strengthen himself and to rise it to the level of perfect human. The self must first be educated through the stages of obedience, self-control, and regency. The self must be strengthened after it is educated. Love, poverty, tolerance, and achieving a divine purpose are the most important elements that strengthen the self. In addition, it is also significant to cope with the things that weaken the self such as fear, laziness, begging, and racism. Therefore, human beings should avoid these elements. After these stages, the human being finds himself and achieves his real value by reaching the level of perfect human which is called by Muhammad Iqbal as “Faithful Man”

Key Words: Muhammad Iqbal, Mevlana, Philosophy of Self, Insan-ı Kamil (Perfect Human Being), Muhammad Iqbal Poems.

MUHAMMED İKBAL'İN DÜŞÜNCESİNDE MEVLÂNA ETKİSİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
Örjinallik Raporu ve Beyan Belgesi	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL: HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI	4
1.2. ESERLERİ	13
1.2.1. Manzum Eserleri	13
1.2.2. Mensur Eserleri	17

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL VE MEVLÂNA ARASINDAKİ BENZERLİKLERİN KAYNAĞI

2.1. MUHAMMED İKBAL'İN YETİŞTİĞİ AİLE	18
2.2. MUHAMMED İKBAL'İN MEVLÂNA SEVGİSİ	19

2.3. ŞARTLARIN VE KOŞULLARIN BENZERLİĞİ	20
2.3.1. İktbal'in Yaşadığı Dönemde İslam Dünyasının Durumu	22
2.3.2. Muhammed İktbal'e Göre Müslümanların Çökme Nedenleri	26
2.4. DİNAMİK HAYAT FELSEFESİ	29
2.5. MEVLÂNA VE MUHAMMED İKBAL'İN SANAT ANLAYIŞLARI	32
2.5.1. Şiir Yazma Amaçları	32
2.5.2. Eserlerinde Kullandıkları Dil, Üslup ve Biçim Benzerliği	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN ESERLERİNDE VE DÜŞÜNCESİNDE MEVLÂNA

3.1. MUHAMMED İKBAL'İN ESERLERİNDE MEVLÂNA	38
3.1.1. Cavidnâme	38
3.1.2. Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırları)	49
3.1.3. Rumuz-i Bi-Hodî (Benliksizliğin İşaretleri)	50
3.1.4. Armağan-ı Hicaz (Hicaz Armağanı)	51
3.1.5. Bâl-i Cibrîl (Cabrail Kanadı)	53
3.1.6. Peyam-ı Meşrik (Şark'tan Haber)	56
3.2. MUHAMMED İKBAL'İN BENLİK DÜŞÜNCESİNDE MEVLÂNA'NIN ETKİSİ	58
3.2.1. Mevlâna ve Muhammed İktbal'e Göre İnsan	58
3.2.2. Muhammed İktbal'e Göre Benlik	61
3.2.3. Benliğin Terbiye Edilmesi	66
3.2.3.1. Birinci Merhale: İtaat	67
3.2.3.2. İkinci Merhale: Nefse Hâkim Olmak	70
3.2.3.3. Üçüncü Merhale: İlâhî Niyabet	75
3.2.4. Benliği Güçlendiren Unsurlar	77

3.2.4.1. Aşk	77
3.2.4.2. Fakr	81
3.2.4.3. Hoşgörü	83
3.2.4.4. Yüce Bir Amaç Edinme	84
3.2.5. Benliğin Zayıf Düştüğü Durumlar	85
3.2.5.1. Atalet (Tembellik)	85
3.2.5.2. Korku	87
3.2.5.3. Dilenmek	88
3.2.5.4. Irkçılık	89
3.2.6. İnsan-ı Kamil: Merd-i Mü'min	90
SONUÇ	94
KAYNAKÇA	96

KISALTMALAR

AKT	Aktaran
BS	Baskı
BKZ	Bakınız
C	Cilt
ÇEV	Çeviren
DER	Derleyen
DEÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ED	Editör
HAZ	Hazırlayan
HZ	Hazreti
S	Sayfa numarası

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu

Muhammed İkbâl (1877-1938) Tasavvuf, Felsefe ve Sanat alanlarında önemli eserler vermiş; kendine özgü dil ve üslubuyla modern zamanların tasavvufî anlayışında dinamik ve işlevsel bir yaklaşım geliştirmiş olan önemli bir İslam âlimi ve filozoftur.

Mevlânâ (1207-1273), yaşadığı XIII. yüzyıldan günümüze kadar birçok önemli isim ve geniş kitleler üzerinde etkileri silinmeyecek izler bırakmış önemli şahsiyetlerden biridir. Tezimizin konusunu Muhammed İkbâl'in hayatında, eserlerinde, benlik düşüncesinde, şiirlerinde ve sanat anlayışında Mevlânâ'nın etkisi ve bu etkilerin sebepleri oluşturmaktadır.

B. Araştırmanın Önemi

Muhammed İkbâl, ülkemizde ve dünyada benimsenmiş önemli bir fikir adamıdır. Özellikle İslam dünyasında fikirleri ve yazdığı şiirler benimsenmiş, üzerine akademik çalışmalar yapılmıştır. Muhammed İkbâl'in fikir hayatında Mevlânâ'nın önemli bir yeri vardır. O, Mevlânâ'dan etkilenmiş ve bunu hayatında, yazdığı eserlerde ve şiirlerinde göstermiştir. Bu etki o kadar belirgindir ki İkbâl'in asrın Mevlânâ'sı anlamına gelen "Rumî-i Asr"¹ olarak anılmasına vesile olmuştur. Ancak Türkiye'de Mevlânâ ve Muhammed İkbâl üzerine ayrı ayrı birçok yüksek lisans ve doktora tezi yapılmasına rağmen karşılaştırmalı olarak iki ismi birleştiren, Muhammed İkbâl'in fikrî hayatında ve eserlerinde Mevlânâ'nın etkisini gösteren bir tez çalışması bulunmamaktadır. Bu boşluğu doldurmak açısından araştırmamızın önemli olduğunu düşünüyoruz.

¹ Muhammed İkbâl, *Kulluk Kitabı*, Çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitap, 2006), 15.

Türkiye’de Muhammed İkbâl ve Mevlâna ile ilgili bazı makaleler yazılmış ve bildiriler yayınlanmıştır. İsmail Yakıt tarafından kaleme alınan bir bildiri Mevlâna ve İkbâl aşk düşünceleri açısından ele alınmış ve fikirleri mukayese edilmiştir.² Muhammed Yelten tarafından kaleme alınan başka bir makalede Muhammed İkbâl’in ve Mehmet Akif Ersoy’un düşünceleri üzerinde Mevlâna’nın etkileri araştırılmıştır.³ Mevlâna ve İkbâl ile ilgili bir çalışma da Muhammed İkbâl’in oğlu Javid İkbâl tarafından yapılmıştır. Javid İkbâl, Muhammed İkbâl’in hayatında Mevlâna’nın nasıl bir rolü olduğu üzerinde durmuş ve iki ismin düşüncelerini karşılaştırmıştır.⁴ Ayrıca Ö.Faruk Altıparmak,⁵ Seyyid Muhammed Ekrem,⁶ N. Ahmet Asrar⁷ ve Mehmet S. Aydın⁸ da Mevlâna ve İkbâl isimlerini birleştiren çalışmalar yapmıştır. Araştırmamızda bu makale ve bildirilerden farklı olarak Muhammed İkbâl’in benlik felsefesini kâmil insan düşüncesi açısından ele alacak, bu düşüncesinde Mevlâna’nın etkileri üzerinde duracağız. Ayrıca Muhammed İkbâl’in Mevlâna’dan etkilenmesinde rol oynayan unsurlar üzerinde durmaya çalışacağız. Yukarıda değindiğimiz çalışmalar makale veya bildiri olması hasebiyle konular ayrıntılara inilmeden ana hatlarıyla ele alınmıştır. Araştırmamızda Muhammed İkbâl’in eserlerini ayrı ayrı ele alarak eserlerinde Mevlâna’nın yerini ve önemini ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışacağız.

² İsmail Yakıt, “Aşk Felsefesi Açısından Mevlâna’nın Muhammed İkbâl’e Etkisi”, *Uluslararası Dünyada Mevlâna İzleri Sempozyumu Bildirileri 5/2* (Sümam Yayınları, 2010), 247-267.

³ Muhammed Yelten, “Hazreti Mevlâna’nın Tesirinde Muhammed İkbâl ve Çağdaşı Mehmet Akif”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 207, (2013), 169-180.

⁴ Javid İkbâl, “İkbâl’in Manevi Rehberi: Mevlana”, *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi*, (3-5 Mayıs 1987), 43-48.

⁵ Ö. Faruk Altıparmak, “Aşk ve Ego İlişkisi Bağlamında Mevlana’nın M. İkbâl Üzerindeki Etkisi”, *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevilik Sempozyumu, Bildiriler II (Mevlânâ Celaleddin Rumi’nin 800. Doğum Yılı Anısına, 26-28 Ekim 2007)*, cilt: II, 317-320.

⁶ Seyyid Muhammed Ekrem, “Mevlânâ’nın Muhammed İkbâl’in San’at ve Düşüncesi Üzerindeki Etkisi”, *Şarkiyat Mecmuası* 8 (1998): 37-45.

⁷ N. Ahmed Asrar, “Muhammed İkbâl ve Mevlana Celaleddin Rumi,” *II. Milletlerarası Mevlana Kongresi (3-5 Mayıs 1990)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları: 1991), 139-148.

⁸ Mehmet S. Aydın, “Muhammed İkbâl’in Eserlerinde Mevlana”, *I. Mevlâna Kongresi*, (3-5 Mayıs 1987), 139-148.

C. Araştırmanın Amacı

Amacımız; Muhammed İkbâl'in hangi alanlarda Mevlâna'dan etkilendiğini, bu etkilerin sebep ve sonuçlarını, İkbâl'in eserlerinde ve şiirlerinde Mevlâna'nın nasıl bir yeri olduğunu, Muhammed İkbâl ve Mevlâna'nın eserlerinden örneklerle özgün bir biçimde ortaya koymaktır.

D. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamızın materyallerini yazılı kaynaklar oluşturmaktadır. Tezimizin ana kaynakları, Mevlâna ve Muhammed İkbâl'e ait eserlerdir. Araştırmamız öncelikle bu iki isme ait eserlerin okunması ve mukayese edilmesi yöntemi üzerine temellendirilmiştir. Ayrıca konumuzla ilgili yüksek lisans ve doktora tezleri, ansiklopediler, hakemli dergiler, sempozyum bildirimleri vb. süreli yayınlardan istifade edilmiştir. Araştırmamızın konusu deney, gözlem ve anket gibi veri toplama tekniklerine uygun olmadığından tezin materyalini oluşturmada; kitap, belge ve doküman incelemesi gibi veri toplama tekniklerinden faydalanılmıştır. Araştırmamızla ilgili veriler okunmak, tahlil ve terkibe tabi tutulmak suretiyle derlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL: HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Muhammed İkbal, 9 Kasım 1877 yılında Pakistan'ın Pencap eyaletine bağlı Sialkut kentinde dünyaya gelmiştir. İkbal'in ataları Keşmir asıllıdır. Ataları daha önce Hindu inancına sahipken din değiştirerek Müslüman olmuşlardır. XV. yüzyılda, günümüzde Pakistan sınırları içerisinde yer alan Pencap'ın kuzeyindeki Himalaya'nın ön dağlarında bulunan Sialkot kentine gelerek buraya yerleşmiş ve yaşamlarına burada devam etmişlerdir. Babası Muhammed Nur, Annesi ise İmam Bibi'dir. İkbal'in ailesi dindar bir Müslüman ailedir. Dolayısı ile İkbal'i İslam dininin gerektirdiği ahlaki değerleri esas alarak yetiştirmeye özen göstermişlerdir.⁹

Muhammed İkbal ilkokula başlamadan önce babası onu Kur'an kursuna göndermiştir. Böylece ilk eğitimine Kur'an öğrenerek başlamıştır. Burada bir sene eğitim aldıktan sonra ilkokula başlamıştır.¹⁰ İlkokulu bitirdikten sonra dünyaya geldiği Sialkot şehrinde İskoçya Misyon Lisesini bitirdikten sonra 1895 yılında, günümüzde Pencap eyaletinin yönetim merkezi olan Lahor şehrine gitmiş ve Felsefe alanında eğitimine burada devam etmiştir. 1897 yılında Felsefe üzerine aldığı eğitimi tamamlayan İkbal 1901 yılında *İlmu'l-İktisâd* isimli bir eser neşretmiştir. Daha sonra Lahor'daki Devlet Yüksek Okulu'nda (Government College) bir süre öğretmenlik yapmıştır.¹¹

Muhammed İkbal genç yaşlarından itibaren şiirler okuyup yazarak kendisini alanda geliştirmiştir. Daha genç yaşlarda iken yazdığı şiirler 1901 yılında *Mahzen* isimli dergide yayınlamıştır.¹² Şiir gecelerinde okuduğu şiirler onu seven insanları ayrı bir heyecana sürüklemiştir. Onun şair sıfatıyla tanınmasında en etkili olan faktör ise İslami Koruma Derneği ve Keşmirli Müslümanlar Derneği'nin yıllık toplantılarında şiir okuması olmuştur. Onun bu yıllık toplanmalarda okuduğu "Nale'i

⁹ Muhammed İkbal, *Esrar ve Rumuz, (Esrar-ı Hodî, Rumuz-ı Bî Hodî)*, çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Suf'i Kitap, 2005), 7.

¹⁰ İsa Çelik, *Muhammed İkbal'in Tasavvufî Düşüncesi*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 19.

¹¹ Annemarie Schimmel, *Muhammed İkbal*, çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012), 24.

¹² Schimmel, *Muhammed İkbal*, 23.

Yetim” şiiri dinleyenlerin yüreklerine dokunarak herkesin gözünden yaşlar akıtmıştır.¹³ Gün geçtikçe şiirleri daha fazla insan tarafından okunmuş, daha geniş kitlelerce tanınmaya başlamış ve sevilmiştir. İktbal, hayatı boyunca coşku dolu şiirler yazmış ve şiir kitapları neşretmiştir.

İktbal, Lahor’da iken Thomas Arnold ile tanışmıştır. Arnold; İktbalin hocası, dostu ve yol göstericisi olmuştur. İslam’ın iddia edildiği üzere kılıç ve şiddet kullanılarak yayılan bir din olmadığını, aksine hoşgörü ve ahlak timsali tasavvufi kişiliğe sahip insanların İslam dininin güzel değerlerini yaşayarak ve örnek olarak İslam’ın yayılmasında önemli rol oynadıklarını anlatan *The Preaching of Islam*¹⁴ adında bir eser yazan bu âlim şahsiyet, İktbal’in eğitim ve şairliğinin gelişim sürecinde önemli rol oynamıştır. Kendisi Lahor’dan ayrıldığında İngiltere’deki Cambridge şehrinde eğitimine devam edebilmesi için İktbal’e burs ayarlamış ve İktbal’e “Nale-i Firak” isimli bir veda şiiri yazarak kendisi için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁵

Muhammed İktbal Lahor’da Felsefe eğitimini tamamlayıp bir süre üniversitede öğretmenlik yaptıktan sonra Lahor’dan ayrıldı ve üç sene Avrupa’da ilim tahsil etti. İngiltere’de Cambridge Üniversitesine bağlı Trinity College’e başlayarak hukuk ve felsefe eğitimi aldı. Burada Mac Taggart’ın öğrencisi oldu. Daha sonra “*The Development of Metaphysics in Persia (İranda Metafiziğin Gelişimi)*” isimli doktora tezini hazırlayıp Almanya’daki Münih Üniversitesi’ne sunarak doktorasını tamamladı. Muhammed İktbal tezinde daha önce Batı’da çok fazla tanınmayan Müslüman filozoflardan bazılarını işlemiştir. İngilizce yazılmış olan bu tezi daha sonra Almanca ve Urduca dillerine çevrildi.¹⁶

Muhammed İktbal Münih’te doktorasını tamamlayarak 1908 yılında Avrupa’dan Lahor’a geri döndü. Bir süre bazı kurumlarda Felsefe ve İngilizce öğretmenliği yaparak öğrencilere ders verdi. Bir yandan da hukukçu olması hasebiyle

¹³ Muhammed İktbal, *İslam’da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, Çev. Rahim Acar, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 8.

¹⁴ Bu eser daha sonra Hasan Gündüzler tarafından “İslam’ın Yayılış Tarihi” ismiyle Türkçe ’ye çevrilmiştir.

¹⁵ Schimmel, *Muhammed İktbal*, 24.

¹⁶ İktbal, *Kulluk Kitabı*, 16.

avukatlık yapıyordu. Bir süre sonra öğretmenliği bırakarak meslek olarak sadece avukatlık yapmaya başlayan İkbâl fiilen 1934 senesine kadar da avukatlık yaptı.¹⁷

Muhammed İkbâl'in İngiltere ve Almanya'da eğitim aldığı yıllarda Avrupa'da ulus-devlet anlayışı hâkimdi. Muhammed İkbâl bu akımın küçük devletleri nasıl yuttuğuna, milletleri ve insani değerleri ırkçılık ideolojisi ile nasıl parçaladığına şahit olmuştu. Bu nedenle kendi vatanına geri döndüğünde milliyetçilik düşüncesinden sıyrılarak daha çok İslam hüviyetini ve bu vesileyle insani değerleri daha fazla benimsemiş ve "Hint Şairi" sıfatından daha fazla tüm İslam âleminin dertlerini dert edinen, İslam'ın bütün insanları kucaklayan insani değerlerini bütün cihana iletmeyi amaç edinen bir kişiliğe bürünmüş, bunun için çalışmış ve şiirlerini daha çok bu doğrultuda icra etmiştir. İkbâl'in kişiliği ve düşünce dünyası Avrupa'da aldığı eğitimden sonra böylece köklü bir değişime uğramıştır.

Muhammed İkbâl'in değişimi, onu sadece Hint Müslümanları için değil dünyada yaşayan diğer Müslüman ülkelerdeki insanların sorunları için de endişelenen ve çözümler arayan bir "İslam Şairi ve Filozofu" haline getirmişti. Bu vesileyle o süreçte Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında olması Hilafetin de Osmanlı Devleti'nde olması İkbâl'i yakından ilgilendiriyordu. 1911 ve 1912 senelerinde insanlara Türklerin Balkan ve Trablusgarp muharebelerindeki cesaret ve kahramanlıklarını överek şiirler okumuştur. İkbâl, "Peygamber Efendimizin Huzurunda" isimli manzumesinde, Hz. Muhammed'e "ümmetin şeref ve haysiyetinin timsali" olarak Trablusgarp Savaşı'nda şehadete ermiş olan kahraman Türk askerlerinin kanlarını götürdüğünü anlatmıştır. Ayrıca yazdığı "Edirne Muhasarası" isimli şiirde Türk adaletini övgülerle dile getirmiştir.¹⁸

Muhammed İkbâl'in Farsça kaleme aldığı ilk eser olma özelliğini taşıyan *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)* 1920 yılında Nicholson tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Profesör Nicholson daha önce Mevlâna'nın *Mesnevî*'sini de İngilizceye çevirmişti. İkbâl'in eserinin tercüme edilmesi onun Müslüman dünyasından sonra Avrupa'da da tanınmasını sağlamış ve şöhret kazandırmıştır. İngiltere Devleti, 1922 senesinde Muhammed İkbâl'e "Sir" ünvanı vermiştir. Ayrıca Hindistandaki üniversiteler de bir yandan İkbâl'e fahri doktora vermek için teklifte bulunmuşlardır.

¹⁷ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 9.

¹⁸ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 10.

Muhammed İkbâl'in Doğu'da ve Batı'da tanınarak sevilmesi, kitaplarının okunması ve fikirlerinin takip edilmesi onu bu süreçte doğal olarak Hindistan'da yaşayan Müslümanlar için manevi bir lider haline getirmiştir. Muhammed İkbâl, hayatı boyunca siyasete uzak durmaya çalışsa da yaşanan gelişmeler ve onu bir lider haline getiren bu doğal süreç İkbâl'i bir politikacı haline getirmeye başlamıştır. 1926 yılında Pencap Yasama Meclisinde üye olarak seçilmiş ve Bütün Hint Müslümanları Birliği sekreterliği görevine getirilerek daha önce avukatlık mesleğinden dolayı politikayı bilse de fiilen ilk siyasi tecrübelerini bu görevlerle icra etmeye başlamıştır.¹⁹

Muhammed İkbâl Hindistan'da yaşayan Müslümanların ve Hinduların birbirinden farklı toplumlar olduğunu ve bundan dolayı Müslümanların Hindistan devletinden ayrılarak bağımsız, yeni bir devlet kurması gerektiğini düşünüyordu. Bu fikrini ilk kez 1930 senesinde Alahabad'da kendisinin başkanlığında toplanan Tüm Hindistan Birliği Kurultayında açıkladı.²⁰ İkbâl, bu toplantıda kurulmasını istediği Pakistan'ın haritasını göstererek fikrini şu şekilde açıklamıştır: *"Hint Müslümanları için, Müslümanların ekseriyeti haiz oldukları eyaletleri içine alan ayrı bir devlet kurmaktan başka çare yoktur. Bu suretle Müslümanların dini, kültürü ve istiklâli temin edilmiş olur. Eğer Hindistan'daki Kast sistemi ortadan kalkmış olsaydı Hindu-Müslüman ittihadı kabil olurdu. Fakat Hindular bu hususta çok mutaassıptırlar. Hindular da milletlerini istiklâle kavuşturmak ve memleketlerinin idaresini ellerine almak isterler. Fakat sınıf taassubunu istiklâlden fazla seviyorlar. Ve Hint istiklâli uğrunda bu ufak taassuplarını dahi feda edemiyorlar. Biz samimi bir istiklâl aşığı isek, bu vahimeleri bir tarafa bırakıp acı da olsa hakikati kabul etmek mecburiyetindeyiz. Anlamalıyız ki, Hindistan'da Hint milleti yoktur. Milliyetperverlikten bahsedenler, bu memleketin hakiki vaziyetini bilmeyenlerdir."*²¹

Muhammed İkbâl bu düşüncelerini açıkladığı zaman karşıt görüşlü birçok insanı karşısına almışsa da o fikrinden vazgeçmemiş ve sarsılmamıştır. Muhammed Ali Cinnah bile Muhammed İkbâl'in gösterdiği haritayı çok fazla önemsemeyerek Hindistan'ın ayrılmaması gerektiğini düşünüyordu. Ancak daha sonra Hindu halkın

¹⁹ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 11.

²⁰ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 11.

²¹ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 18.

Müslümanların aleyhinde yaptıkları şeyler Muhammed Ali Cinnah'ın İkbâl'in düşüncesini kabul etmesinin yolunu açmıştır.²²

Hindistan'da, Himalaya dağlarının eteklerinde yeni bir devletin kurulması fikri, farklı kesimlerce muhalefetle karşılanırsa da Hindistanlı Müslümanlar tarafından büyük bir heyecana neden olmuştur. Açıklandığı tarihte "şairin rüyası" olarak anılan bu düşüncesi Muhammed İkbâl'in sağlığında gerçekleşmemiştir. Muhammed İkbâl'in bu hayali 1947 yılının Ağustos ayında, yani onun ölümünden dokuz sene sonra gerçekleşmiştir.²³

İkbâl, Hindistan'da yaşayan Müslümanların oluşturduğu İslam Konferansı'nın başkanı oldu. Bu sırada Muhammed İkbâl çeşitli yerlerde konferans ve seminerler veriyordu. Madras ve Haydarâbâd şehirlerinde vermiş olduğu toplam 6 konferanstan oluşan içerik 1930 yılında *The Reconstruction of Religious Thought in Islam (İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası)* ismi ile kitap haline getirilmiş ve yayımlanmıştır.²⁴ İkbâl, daha sonra Londra'da gerçekleştirilen Yuvarlak masa toplantılarına iki kez davet edilmiştir. Bu toplantıda Hindistan'da yaşayan Müslümanlarla ilgili çok önemli konuların konuşulduğu göz önüne alınırsa, Muhammed İkbâl'in Hindistan Müslümanları için ne kadar önemli bir yer teşkil ettiği ortaya çıkmış olur. Bilahare İkbâl, Arap devletlerinden bir kısmını ziyaret etmiştir. Filistin'e giderek Kudüs'te Müslüman gençlerin gerçekleştirdiği gençlik organizasyonlarından birinin toplantısına katılmıştır. Daha sonra ziyaretlerine Avrupa'da Latin ülkelerine giderek devam etmiş ve 1 Kasım tarihinde Paris'te giderek Louis Massignon'u ve Henri Bergson'u görmüştür. Muhammed İkbâl, Paris'i ziyaret ettikten sonra İspanya'ya geçerek Madrid'te bir konferans vermiştir. Bu konferanstan sonra uzun bir süredir görmeyi çok istediği büyük Kurtuba Camii'ni ziyaret etmiştir. Zira İkbâl gibi diğer Hint şair ve yazarları da Urdu edebiyatının ortaya çıkmasından sonra İspanya'da İslam Kültürünün yaşadığı ve geliştiği döneme ilgi duymuş ve merak etmişlerdir. Muhammed İkbâl, Kurtuba Camii'ni ziyareti sırasında, yaşadığı yoğun duygularla günümüzde insanlar arasında en çok ezberlenen şiirlerinden biri olan Urduca büyük kasidesini kaleme almıştır. İkbâl, yazdığı bu

²² İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 18-19.

²³ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 11.

²⁴ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 12.

şiiirde kapalı bir şekilde İspanya'nın İslami geçmişini tasvir etmiştir.²⁵ Muhammed İkbâl'in o derin duygular içinde yazdığı şiir şu şekilde başlar:

*“Gece ile gündüz zinciri, hadiselerin görünüş tablosudur,
Gece ile gündüz zinciri, hayatın ve ölümün kaynağıdır.
Gece ile gündüz zinciri iki renkli ipliktir sanki,
Bunlardan örer Zat-ı İlâhî kendi sıfatlarından elbisesini...
Gece il gündüz yalnız ölüme götürür;”²⁶*

Ve Muhammed İkbâl ilk bölümü şu şekilde sonlandırmıştır:

*“Her şeyin evveli de ahiri de fani, zahiri de batını da fanidir.
Eser eski de olsa yeni de olsa son durak daimi faniliktir.”²⁷*

Muhammed İkbâl, bu siyasi ve faaliyetler ve ziyaretler sırasında, özelde oğlu Cavid için yazmış olduğu *Cavidnâme* isimli eserini kaleme aldı. Mesnevî tarzında kaleme aldığı bu şiir kitabı, edebi ve felsefi anlamda en önemli, etkileyici ve büyüleyici eserleri arasında bulunmaktadır. Bu eserde birçok farklı geleneğin izlerini görmek mümkündür. Muhammed İkbâl'in daha sonra, yazdığı bu eserle iftihar ettiği görülmektedir. 1931 yılında yazmış olduğu bir mektupta, “Bu kitabın mütercimi Avrupa'da şöhret kazanacaktır.” diyerek eserinin kendisi için ne kadar önemli bir eser olduğunu dile getirmiştir.²⁸ Nitekim Farsça kaleme alınmış olan *Cavidnâme*'nin günümüzde Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca tercümeleri bulunur. Muhammed İkbâl'in bu eserle övünmesi son derece doğaldır. Çünkü *Cavidnâme*, hem yazıldığı dönemde hem de günümüzde Muhammed İkbâl'i seven, onun düşüncelerini benimseyen veya merak eden herkesin en çok okuduğu kitaplarından biri olmuştur.

İkbâl'in *Cavidnâme*'si, onun felsefi düşüncelerini en iyi yansıtan eserlerinden biridir. İkbâl'in felsefesi hayatın bir yansıması gibidir. Bu anlamda hayatın içinde neyi görüyorsak İkbâl'in düşünce dünyasında ve felsefesinde de onu, yani hayatın

²⁵ Muhammed İkbâl, *Cebrail Kanadı*, Çev. Celal Soydan, (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 111.

²⁶ İkbâl, *Cebrail Kanadı*, 111.

²⁷ İkbâl, *Cebrail Kanadı*, 111.

²⁸ Muhammed İkbâl, *Cavidname*, Çev.: Halil Toker, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014), 11.

kendisini görmek mümkündür.²⁹ *Cavidnâme* eserinde geçen şu mısralar bu anlayışı ifade eden en açık örneklerdendir:

“Günler hayat heyecanından parlıyor.
Cihetlerde görüldüğü o ışıktan değil,
İnsanın aklı dünyaya bir gece baskını yapıyor.
Onun aşkı mekânsızlığa taarruz ediyor.”³⁰

Muhammed İkbâl, Afganistan’da kurulması planlanan bir üniversitenin danışmanlığı için 1933 yılının sonbahar aylarında, Afganistan Kralı Nadir Şah tarafından Afganistan’ın başkenti Kabil’e davet edilmiştir. Bu ziyaretinden daha sonra Zahir Şah’a ithafen toplu şiirlerinin bulunduğu *Misafir* isimli şiir kitabında, birbirinden güzel nasihatlerle dolu bir şiir yazmıştır. Muhammed İkbâl bu şiirde Hz. Muhammed’e en derin duygularını dile getirmiş ve onu en güzel isimlerle anmıştır. Ayrıca İkbâl, Afganistan ziyareti sırasında 1000-1026 seneleri arasında Hindistan’a toplamda 17 sefer düzenlemiş olan ve “put kırıcı” olarak isimlendirilen Gazneli Mahmud’un türbesini ziyaret etmiştir. İkbâl’in yazmış olduğu şiirlerde Gazneli Mahmud dindar bir kişilik olarak karşımıza çıkar. Muhammed İkbâl, Afganistan seyahatinden sonra yurtdışında bir ziyarette bulunmamıştır.³¹

Muhammed İkbâl’in sağlık durumu 1934 yılında, 57 yaşında iken yakalandığı gırtlak kanseri ile olumsuz anlamda onu etkilemeye başlamıştır. İkbâl’in sesini kaybetmesine neden olan gırtlak kanserini yaşa bağlı nedenlerle başka hastalıklar takip etmiş ve İkbâl’in sağlık durumu günden güne kötüleşmeye başlamıştır. Sağlık durumundan dolayı kendisini davet eden ve konferans vermesini isteyen Afrikalı Müslümanların davetlerine de katılamamıştır. Aynı sebeplerden ötürü 1935 yılında Oxford’da vermesi planlanan ve kendisinin de beklediği “Cecil-Rhodes-Lectures” konferanslarını da iptal etmek durumunda kalmıştır. Muhammed İkbâl tüm bu rahatsızlıklarına rağmen azminden bir şey kaybetmemiş, 1936 ve 1937 senelerinde önemli iki eser yayınlamıştır. Urduca şiirlerini topladığı bu eserlerden biri Kurtuba Camii’ne yazılan kasidenin de bulunduğu *Cebrail Kanadı* isimli eserdir. İkbâl’in bu

²⁹R.İhsan Eliaçık, *Muhammed İkbâl*, 2. Bs. (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2016), 20.

³⁰İkbâl, *Cavidname*, 75.

³¹Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 49-50.

eserinde “Musa Vuruşu” başlığının da ima ettiği gibi daha ziyade içinde bulunduğu zamanı tenkit eden şiirlerinin yanında tabiat şiirlerine de rastlamak mümkündür.³²

Muhammed İkbâl geçirdiği hastalıklar ve karşılaştığı maddi sıkıntılara rağmen Müslümanların sıkıntılarıyla ilgilenmekten vazgeçmemiştir. Müslümanların en büyük önderlerden biri olarak kabul ettiği Muhammed Ali Cinnah’a yazdığı mektupta, Hindistan’da yaşayan Müslümanların güvenliği ve bağımsızlığı ile ilgili düşüncelerini dile getirmiştir.³³ İkbâl, bir yandan da tanınmış olan Müslüman liderlere de mektuplar yazmıştır. Bunlardan biri Ezher Üniversitesi’nin rektörü olan Mustafa El-Meraghi’dir. Bir diğer isim ise İstanbul’da bulunan İslami İlimler Fakültesinde görev alan ve Muhammed İkbâl’in çok değer verdiği ve sevdiği Halid Halil’dir.³⁴

Muhammed İkbâl’in çok verimli ve faydalı bir şekilde geçirdiği, birçok önemli eserler bıraktığı hayatında gerçekleştirmek istediği bazı hayalleri ve yapmayı düşündüğü şeyler vardır. Ancak geçirdiği hastalıklardan dolayı ömrü bunları gerçekleştirmeye yetmemiştir. İkbâl’in en çok gerçekleştirmek istediği hayallerinden biri yeni bir Kur’an-ı Kerim tefsiri yazmaktır. Ancak bunu yapamamıştır. Ayrıca “Unutulan Bir Peygamberin Kitabı” isimli bir eser kaleme almak istemiştir. Bir diğer isteği ise Pencap’ta bir İslam Kültür Merkezi kurmaktır. Nitekim bu kültür merkezini kurmak için bazı çalışmalar da gerçekleştirmiştir. İkbâl, daha önce Arap ülkelerinde yaptığı seyahatler sırasında Medine’yi ve Mescid-i Nebi’yi ziyaret edememiştir.³⁵ Bu nedenle *Rumuz-i Bi-Hodî* isimli eserinde Hicaz’da ölmek istediğini dile getirmiştir. İkbâl’in bu şiirde duygularını dile getirdiği dördlük şöyledir:

*“Artık yaşlandım, Medine’ye hicret etmeliyim,
Orada mutlu, aşkla terennüm için şarkımı,
Yuvasını hatırlayan bir kuş misali kanatlanıp
Akşamları sahralarda uçmalıyım”³⁶*

³² Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 51.

³³ Cevdet Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbâl.*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2014.), 23-24.

³⁴ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 52.

³⁵ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 52.

³⁶ Muhammed İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, çev. Ahmet Metin Şahin, (İstanbul: Irmak Yayınları, 2010), 68.

Muhammed İkbâl'in bozulan sağlığı her geçen gün daha kötüye gitmiş ve gözlerine inen kataraktan dolayı görme yeteneği çok zayıflamıştır. Ayrıca 1935 yılında son evlendiği eşini kaybetmesi de onu derinden üzmüştür. Bbreklerinde oluşan sorunlar nedeniyle de sıkıntılar çekmiştir. 1938 senesinin Mart ayında bozulan sağlığından dolayı kendisini teselli etmek isteyenlere şu sözlerle cevap vermiştir: "Sana mümin insanın belirtisini söyleyeyim: Ölüm gelince tebessüm onun dudağındadır."³⁷

Muhammed İkbâl 21 Nisan 1938 yılında, sabahın ilk ışıklarında hayata gözlerini yummuştur. Onun lmeden önceki son gecesinde bir baygınlık geçirdikten sonra yanındakilere okuduğu rubai adeta öleceğini hissettiğini düşündürür. Dörtlük şöyledir:

"Geçmiş şarkılar tekrar okunacak mı? Hayır, okunmayacak!

Hicaz'dan bir meltem esecek mi? Hayır, esmeyecek!

Bu fakirin günü bitti.

*Artık sırları bilen bir bilgin gelir mi? Hayır, gelmez!"*³⁸

Muhammed İkbâl'in naaşı Lahor'da bulunan Padişh Camii'nin girişinde toprağa verilmiştir. Kabri günümüzde her yıl binlerce insanın ziyaret ettiği bir türbedir. Schimmel, ölümünden sonra Haydarabad'da yayınlanan *İslamic Culture (İslam Kültürü)* dergisinde Muhammed İkbâl ile ilgili şunların yazıldığını aktarmıştır: "*Biz onun yasını tuttuğumuz zaman, ölümünü herhangi bir ferdin ölümü olarak hissetmiyoruz. Biz, bir millete bir asırda ancak bir kere nasip olan, eşsizliği dolayısıyla sonsuz kıymete sahip bir şeyin birdenbire elimizden alındığının idraki içerisindeyiz. İslam dünyası, en lüzumlu bir zamanda, canlı bir parçası kesilip alınmış kanayan bir vücut gibidir.*"³⁹

³⁷ Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbâl*, 24.

³⁸ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, s. 12.

³⁹ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, s.54.

1.2. ESERLERİ

Muhammed İkbâl, birçok önemli eser yazmıştır. Bu eserlerin bir kısmı manzum tarzda kaleme alınmışken bir kısmı da mensur olarak yazılmıştır. İkbâl şiiirlerini Urduca ve Farsça, mensur eserlerini ise Urduca ve İngilizce yazmıştır.

1.2.1. Manzum Eserleri

1. *Esrar-ı Hôdi (Benliğin Sırları)*: Muhammed İkbâl'in Farsça kaleme almış olduğu ve ilk baskısı Lahor'da yapılan bu eser 1915'te yayınlanmıştır. İkbâl, bu eserini Mevlâna Celâleddin-i Rûmi'nin gönül gözü ve tavsiyesi ile yazdığını belirtmiştir.⁴⁰ İkbâl'in eseri daha sonra R. A. Nicholson tarafından 1920 yılında "*The Secret of the Self*" ismi ile İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca Urduca, Peştuca ve Arapça'ya çevrilmiş olan bu eser 1964 yılında, Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan tarafından İkbâl'in başka bir eseri olan "*Rumuz-i Bi-Hôdi*" ile birlikte "*Esrar ve Rumuz*" adı altında Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴¹

2. *Rumuz-ı Bi-Hodî (Bensizliğin Sırları)*: Bu eser de *Esrar-ı Hodî* gibi Farsça kaleme alınmıştır. Ayrıca *Esrar-ı Hodî*'nin devamı niteliğinde olan *Rumuz-ı Bi-Hodî*, 1918 yılında Lahor'da yayınlanmıştır. Eser genellikle *Esrar-ı Hôdi* ile birlikte tercüme edilmiş ve basılmıştır.⁴² *Rumuz-ı Bi-Hodî*'nin Türkçe, Arapça, İngilizce, Beluci ve Sindçe tercümeleri bulunmaktadır.⁴³ Muhammed İkbâl, *Rumuz-i Bi-Hodî*'yi kırk bir yaşında iken kaleme almıştır. İkbâl, bu eserde, bireyin Müslüman toplumu içerisindeki vazifelerinin üzerinde önemle durmuştur. Ayrıca Müslüman dünyasının iki önemli temeli olarak gördüğü tevhit ve peygamberlik kavramlarını ele almış ve üzerinde durmuştur.⁴⁴

3. *Bâng-i Derâ (Kervan'ın Çağrısı)*: Muhammed İkbâl'in Urduca kaleme aldığı ilk eser olma özelliğine sahip olan bu eseri 1924 yılında yayınlanmıştır. Eser yazıldığı dönemde Hindistan Müslümanları sömürü altında olduğundan, Muhammed

⁴⁰ İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, 9.

⁴¹ İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, 10.

⁴² İkbâl, *Rumuz-i Bi-Hodî*, 6.

⁴³ Hazinoğlu, *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Muhammed İkbâl Örneği*, 20.

⁴⁴ İkbâl, *Rumuz-i Bi-Hodî*, 10-62.

İkbal bu eserinde Müslümanların üzerlerindeki ölü toprağından silkelenerek canlanmaları, kendi özlerine dönmeleri için şiirlerini bu duygularla kaleme alarak Müslümanların uyanışına vesile olmaya çalışmıştır. Bu eseri de *Esrar-ı Hôdi* ve *Rumuz-i Bi-Hodî* gibi Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁵

4. *Peyâm-ı Meşrik (Şark'tan Haber)*: Muhammed İkbal'in 1923'te Lahor'da yayınlanmış olan bu eseri Farsça kaleme alınmıştır. İkbal'in kırk yaşından sonra kaleme almış olduğu söz konusu eserde, Batı medeniyetinin ruhun asıl unsurları olan ve gerçek hayatı ifade eden aşk, heyecan gibi önemli değerlerden uzaklaşarak, materyalist bir yapıya büründüğünü manzum bir şekilde dile getirmiştir. İkbal, eserin önsöz bölümünde bu kitabı yazma sebebinin Alman Edebiyatçı, Filozof ve Politikacı olan Goethe'nin *Doğu-Batı Divanı* olduğunu dile getirmiş ve eserinde Goethe'nin şiirlerinden "Muhammed'in Gazeli" şiirine nazire yapmıştır.⁴⁶

5. *Cavidnâme*: Muhammed İkbal'in en önemli ve en çok tanınan eserlerinden biri olan ve İkbal'in şaheseri niteliğinde olan bu eser, adını İkbal'in ikinci evliliğinden dünyaya gelen oğlu Cavid'den alır. İkbal, 1929 yılında Fars dili ile kaleme aldığı bu eserini üç senede bitirerek 1932 yılında Lahor'da yayınlamıştır.⁴⁷ Muhammed İkbal derin duygularla yazdığı bu eserde, Mevlâna'nın manevi rehberliğinde göklerde yedi seyyareyi ziyaret etmiş, geçmişte yaşamış olan birçok tanınmış önemli zatla bu ziyaretleri sırasında görüşerek muhabbet ve münazaralarda bulunmuştur. Söz konusu eserde bu yolculuk Ay feleği ile başlamış ve sırasıyla Utarit (Merkür), Zühre (Venüs), Merih (Mars), Müşteri (Jüpiter) ve Zuhal (Satürn) ile devam ederek buradan daha da öteye geçerek feleklerin ötesi maveraya açılmış ve Mevlâna'nın kılavuzluğunda yolculuk bu şekilde devam etmiştir.⁴⁸ Bu tecrübenin; manevi bir mana ile ruhun bir yolculuğa, manevi bir miraca çıkmasını ve kötü sıfat ve fiillerden geçerek yükselişe geçmesini ifade ettiği söylenebilir.

6. *Zebur-i Acem (Acem'in Kitabı)*: İkbal, 1972 yılında yayınlanan bu eserinde, yaşı genç insanlara ve Müslüman halka yeni bir bakış açısı kazandırarak uyandırmayı amaç edinmiştir. İkbal, bu eserini de Farsça olarak kaleme almış ve iki bölüm halinde düzenlemiştir. Birinci bölüm genellikle gazellerden oluşur ve toplam 56 parçadır.

⁴⁵ Muhammed İkbal, *Bang-i Derâ*, çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitap, 2005), 19.

⁴⁶ Muhammed İkbal, *Peyâm-ı Meşrik*, çev. Ali Nihat Tarlan. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 12.

⁴⁷ İkbal, *Cavidname*, 8.

⁴⁸ İkbal, *Cavidname*, 29.

İkinci bölüm ise manzum bir tarz ile kaleme alınmış toplam 75 parça olarak düzenlenmiştir.⁴⁹

7. *Bâl-i Cibrîl (Cebrâil Kanadı)*: İkbâl'in Urduca olarak kaleme almış olduğu bu manzum eser, 1935 yılında önceki birçok eser gibi Lahor'da basılmıştır. Eserde tefekkür, ihya ve ıslah gibi konular yer almıştır. Ayrıca İkbâl'in Londra'da yapılan yuvarlak masa konferanslarına daveti dolayısıyla yaptığı Avrupa seyahati sırasında gerçekleştirdiği Endülüs ziyaretindeki izlenimleri de eserde yer almıştır. İkbâl bu eserinde önceki eserlerinden farklı olarak konu çerçevesini daha çok benlik felsefesi ile ilgili şekillendirmiştir.⁵⁰

8. *Armağan-ı Hicâz (Hicaz Armağanı)*: Muhammed İkbâl'in kutsal topraklara hasretinin ifadesi olan bu kitap Farsça ve Urduca şairlerden oluşur. İkbâl, bu eserinde hacı olma ve Hicaz'ı ziyaret etme isteğini manzum olarak dizelere dökmüştür. Armağan-ı Hicâz, Muhammed İkbâl'in vefatından altı ay sonra, 1938 yılının Kasım ayında yayınlanmıştır. İkbâl bu eserini bölümlere ayırarak kaleme almış ve toplam 5 bölüm olarak düzenlemiştir. Kendi aralarında alt başlıkları da bulunan bu beş bölümün isimleri: "Hakk'ın Huzurunda", "Peygamber'in Huzurunda", "İnsanlık Âlemi Huzurunda", "Millet Huzurunda" ve "Yol Arkadaşlarına" şeklindedir.⁵¹

9. *Darb-ı Kelîm (Hz.Musa'nın Darbesi)*: Bu eser Muhammed İkbâl'in Urduca kaleme almış olduğu eserlerdendir. 1936 yılında yayınlanan *Darb-ı Kelim, Armağan-ı Hicaz* eserinden olduğu gibi bölümlendirilmiştir. Eserdeki bölümlerin isimleri sırasıyla şöyledir: "İslâm ve Müslüman, Eğitim ve Öğretim, Kadınlar, Edebiyat ve Güzel Sanatlar, Doğu ve Batı Siyaseti, Mihrap Gül Afgani'nin Fikirleri". Bu eser de İkbâl'in diğer birçok eseri gibi Ali Nihat Tarlan tarafından dilimize çevrilmiştir.⁵² *Darb-ı Kelim*'in, İkbâl'in Urduca kaleme aldığı eserler arasında önemli bir yeri vardır. Nitekim İkbâl'in Urduca yazmış olduğu eserler birçok açıdan başka yazarların yazdıklarına göre öne çıkmıştır.⁵³ Cemil Meriç bu durumu şu şekilde dile getirmiştir: "Urduca'nın en büyük kalemi Muhammed İkbâl'dir."⁵⁴

⁴⁹ Muhammed İkbâl, *Zebur-i Acem*, Çev. Ali Nihat Tarlan. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 18.

⁵⁰ İkbâl, *Cebraîl Kanadı*, 14-16.

⁵¹ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 12.

⁵² İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 120.

⁵³ Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, 29.

⁵⁴ Cemil Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 259.

10. *Pes Çi Bâyed Kerd Ey Akvâm-ı Şark (Ne Yapmalı Ey Doğu Milletleri)*: Bu eser İkbâl'in 1936 senesinde Lahor şehrinde yayınlanmıştır. Farsça kaleme alınmıştır. İkbâl, Doğu ulusları başta olmak üzere tüm dünya Müslümanlarına çağımızın politikası hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca mezkûr eserde Mevlâna'nın dili ile doğuda ve tüm dünyada yaşayan İslam âleminin uzun zamandır bir gaflet uykusunda olduğunu fakat uyanmakta olduklarının müjdesini vermiştir. 1976 yılında Ali Nihat Tarlan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olan eserde özgür insan, yoksulluk, İslam şeriatının ve tasavvufunun sırları gibi konularla ilgili İkbâl'in fikirleri yer alır.⁵⁵

11. *Misafir (Yolcu)*: İkbâl'in 1934 yılında basılmış olan bu eseri bir Afganistan günlüğü sayılabilir. 1933 yılında bir üniversitenin kuruluşunda danışmanlık yapmak üzere Afganistan kralı tarafından davet edilen İkbâl, bu seyahatle ilgili izlenim ve görüşlerini, Afgan halkına nasihatlerini ve Kral Nadir Şah'a övgülerle ithaf ettiği şiirlerini bu eserde toplamıştır. Ayrıca Afganistan halkını ayet ve hadislerle verdiği öğütlerin yanı sıra benlik konusunda da tavsiyelerde bulunarak bu konudaki görüşlerini aktarmıştır. *Misafir* eseri, İkbâl'in bir diğer eseri olan *Bendeginâme* isimindeki eser ile birlikte daha sonra yukarıda ele aldığımız *Pes Çi Bâyed Kerd Ey Akvâm-ı Şark* eseri ile birleştirilerek baskısı yapılmıştır.⁵⁶

12. *Gülşen-i Râz-ı Cedîd (Yeni Gülşen-i Râz)*: Muhammed İkbâl bu eserini, İranlı mutasavvuf ve şâir Mahmud Şebüsterî (1288-1320) tarafından daha önce kaleme alınan *Gülşen-i Râz* isimindeki eserine karşılık nazire şeklinde yazmıştır. Muhammed İkbâl, *Gülşen-i Râz-ı Cedîd* eserinde daha çok tasavvufi konuları işlemiş ve Allah, insan ve yaratılış başlıklarını kendi düşünce süzgecinden geçirerek ele almış, vahdet-i vücud konusuna değinerek bu düşüncenin hareket dünyasını ne şekilde etkilediğini işlemiştir.⁵⁷

⁵⁵ Muhammed İkbâl, *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik (Allame Doktor Muhammed İkbâl'in Üç Eseri)*, Çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1976), 46-48.

⁵⁶ İkbâl, *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik (Allame Doktor Muhammed İkbâl'in Üç Eseri)*, 13.

⁵⁷ Muhammed İkbâl, *Gülşen-i Raz-i Cedîd*, Çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitabevi, 1983), 28.

1.2.2. Mensur Eserleri

1. *İlm-i İktisad (İktisat İlm-i)*: Muhammed İkbâl'in Thomas Arnold'un teşvik etmesi ile Urduca kaleme aldığı ilk eseri olan *İlm-i İktisat*'ın konusu ekonomi bilimidir. 1903 yılında Lahor şehrinde basılmış ve yayınlanmıştır. İkbâl'in bu eserinin bazı bölümleri, Şibli Numanî'nin (1857-1914) yardımları ile düzeltilmeler yapılmıştır. İlm-i İktisat toplamda beş bölümden oluşmuştur. Bu bölümlerde toprak, iş gücü ve sermaye başlıkları ile ilgili bilgilendirmeler yapılmış, iktisat biliminin içeriği ve araştırma tekniklerine değinilmiştir. Ayrıca değer konusu, uluslararası ticaret, nakdin değeri ve niteliği gibi konulara değinen İkbâl, eserin dördüncü bölümünde faiz, kâr, ücret, haksız rekabetin küçük esnafa olan etkileri, işletmecilik gibi konuları işlemiştir. Beşinci bölümde Muhammed İkbâl, gelişen dünya ile birlikte ortaya çıkan çağdaş ihtiyaçları ve nüfus artışı konularını ele almıştır. İkbâl, bu eserin daha sonra ekonomi ilminde ortaya çıkan yeni kavramlar ve yöntemler sebebiyle basılmasına sıcak bakmamış olsa da ölümünden sonra eser iki defa daha basılmıştır.⁵⁸

2. *The Development of Metaphysics in Persia (İran'da Metafiziğin Gelişmesi)*: Muhammed İkbâl'in Avrupa'da gördüğü tahsil sırasında Almanya'da Münih Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamlamak için kaleme aldığı doktora tezidir. İkbâl, bu tezini 1908 yılında İngilizce yazmıştır. İkbâl, söz konusu eserinde, İran'ın eski dönemlerinden başlamak üzere İkbâl'in yaşadığı döneme kadar zuhur eden yeni düşünce akımlarını da ele alarak İran'da felsefenin gelişim şeklini işlemiştir.⁵⁹

3. *The Reconstruction of Religious Thought In Islam (İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı)*: Muhammed İkbâl'in en önemli eserlerinden olan bu eseri 1828-1829 yıllarında vermiş olduğu toplam 7 konferanstan oluşmuştur. Madras, Haydarabad ve Aligarh Üniversitelerinde, İngilizce verilmiş olan bu konferanslar birleştirilerek 1930 yılında basılmıştır.⁶⁰

⁵⁸ Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, 29-30.

⁵⁹ Hazinoğlu, *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Muhammed İkbâl Örneği*, 19.

⁶⁰ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 11.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL VE MEVLÂNA ARASINDAKİ BENZERLİKLERİN KAYNAĞI

2.1. MUHAMMED İKBAL'İN YETİŞTİĞİ AİLE

Muhammed İkbâl'in Mevlâna'dan etkilenmesinde yaşadığı ailenin önemli bir yeri vardır. İkbâl; Müslüman bir toplum içinde, Müslüman ve dinine bağlı bir ailede doğmuş ve büyümüştür. İlk eğitimini Kur'an ve diğer dini ilimler üzerine almıştır. Dolayısıyla İslam dünyasının önemli âlimlerini tanımış ve onların düşünceleri üzerinde mülâhaza fırsatı bulmuştur.

İkbâl'in ailesi İslam Dininin emir ve yasaklarına bağlı bir ailedir. Bu durum İkbâl'in karakterinin şekillenmesinde önemli bir yer tutar.⁶¹ İkbâl'in babası Muhammed Nur, kendi çapında ticaretle uğraşmıştır. Yaşadığı toplumda bilgin insanlarla yaptığı ilmi ve felsefi sohbetler ve zekâsından dolayı "okumamış filozof" olarak anılmıştır.⁶² Ayrıca "sûfi" kişiliğiyle de tanınmıştır. Yaşadığı toplumda önemli bir yere sahip, saygın bir kişiliktir. Mevlâna, İbnü'l-Arabî gibi isimlerin eserlerini okuyan, onlardan etkilenen, tasavvufi eğilimi yüksek bir şahsiyettir. İkbâl, babasının da etkisiyle küçük yaşta Mevlâna'nın eserleri ile tanışmıştır. Küçük yaşlardan itibaren *Mesnevî*'yi okumuş, Mevlâna'nın şiir ve düşünceleri ile hemhal olmuştur.⁶³ İkbâl'in oğlu Cavid babasının Mevlâna'yı tanıma hikâyesini bir eserinde şöyle anlatır: "*Muhammed İkbâl bir mutasavvıf ve sufi idi. Babası sebebiyle Mevlâna'yı tanıdı. Çocukken çok küçük yaşlarda babası kendisine Mesnevî'yi okumuş, anlatmış ve fikirlerinin ne olduğunu açıklamıştır. Ben çok iyi hatırlıyorum küçükken bizim elimizden Mesnevî düşmezdi.*"⁶⁴

Muhammed İkbâl'in çok sevdiği annesinin ismi İmam Bibi'dir. Bibi de İkbâl'in babası gibi İslam geleneklerine bağlı, güzel huylu ve şefkatli bir insandır. Annesi, İkbâl'in ahlaklı ve İslami değerleri benimseyen bir insan olarak yetişmesinde

⁶¹ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 21.

⁶² İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı*, 7.

⁶³ İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, 50

⁶⁴ Cavid İkbâl, *Mevlâna, Mevlana Güldestesi IV*, (Konya: 1996), 55.

ve kişiliğinin şekillenmesinde etkili olmuştur. 1914 yılında vefat etmiştir. Muhammed İkbâl, annesinin ölümünün hüznünü derinden hissetmiş ve annesine olan sevgisini daha sonra yazdığı “Rahmetli Annemin Anısına” isimli şiirinde dile getirmiştir.⁶⁵

Görüldüğü üzere İkbâl’in ailesinin İslami bir gelenek üzere yaşaması, Mevlâna’ya ve eserlerine olan sevgisi ve bu sevgilerini evlatlarına aşılamarı, İkbâl’in Mevlâna’yı tanınması ve fikirlerini benimsemesi açısından önemlidir.

2.2. MUHAMMMED İKBAL’İN MEVLÂNA SEVGİSİ

Mevlânâ Celâleddin Rumî, İslam Dinini kendine has bakış açısıyla yorumlamış ve “Ne olursan ol yine gel” düstûruyla bütün insanlığı kucaklamıştır. Şiir, müzik, sanat ve sema yoluyla düşüncelerini daha geniş kitlelere ulaştıran Mevlâna’nın, sadece Türk-İslam düşünce ve kültüründe değil tüm dünyada kabul gören evrensel değerler sisteminde çok önemli bir yere sahip olduğu açıktır.⁶⁶ XIII. yüzyılda yaşamış olan önemli düşünürün etkisi, verdiği mesajların evrensel nitelikli olması sebebiyle yedi asır boyunca hem Anadolu’da hem de bütün dünyada düşünce, sanat ve edebiyat gibi birçok farklı alanda günümüzde de devam etmektedir.

Her insan için hayatında çok sevdiği, kişiliğini, düşüncelerini, hayat görüşünü ve duruşunu kendisine rehber edindiği önemli şahsiyetler vardır. Muhammed İkbâl ve Mevlâna, farklı zaman dilimlerinde yaşamış olmalarına rağmen İkbâl’in hayatında Mevlâna’nın yeri çok mümtazdır. İkbâl, eserlerinde Mevlâna için “*Pîr’i Rûmî*”⁶⁷ ifadesini kullanmış ve çoğu zaman düşünce sistemini Mevlâna’nın eserlerinde işlemiş olduğu düşüncelerden ilham alarak kurmuştur. Nitekim İkbâl’in şiirlerinde, düşüncelerinde ve olaylara bakış açısında Mevlâna ile olan benzerliklerinden dolayı kendisine “Rûmî-i Asr (Çağın Mevlânâ’sı)” denmiştir.⁶⁸

⁶⁵ Muhammed İkbâl, *Doğudan Esintiler*, Çev. N. Ahmed Asrar, (İstanbul: İş Bankası Yay., 1988), s. 4.

⁶⁶ İbrahim Kaplan, “Mevlânâ’nın Muhammed İkbâl’in Fikriyatı Üzerindeki Etkisi”, *Marife Dergisi*, 7/3, (Kış 2007): 164.

⁶⁷ İkbâl, *Cebraîl Kanadı*, 157.

⁶⁸ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 9.

İbrahim Kaplan, “Mevlânâ’nın Muhammed İkbâl’in Fikriyatı Üzerindeki Etkisi” isimli makalesinde, Muhammed İkbâl’in bir gün seyahat ederken uçağın Türkiye hava sahasına girince ağaya kalktığını ve “Niçin böyle yaptınız?” sorusuna cevap olarak şu sözleri söylediğini bizlere aktarmıştır: *“Bu topraklar Hz. Mevlânâ’nın kabrinin bulunduğu mübarek topraklardır. Mukaddes mekânda yaşayan millet de öyle bir millettir ki, yıllarca İslam’ın muhafızlığını yapmıştır. Eğer Türk milleti olmasaydı, İslam, Arap yarımadasında hapsolürdü. Bunun içindir ki, gönlümde Mevlânâ’ya ve O’nun necip milletine karşı sonsuz bir saygı ve ihtiram vardır. İşte bundan dolayı, yani onlara hürmeten ayağa kalktım.”*⁶⁹

İkbâl, iç dünyasını Pir’i olarak gördüğü Mevlâna üzerine inşa etmiştir. *Zebur-i Acem* isimli eserinde bu gerçeği şu şekilde dile getirmiştir: *“Gönlümden yanan bir kıvılcım al. Zira benim kanım Mevlâna’nın kanı gibi kaynıyor.”*⁷⁰ Görüldüğü üzere İkbâl bu sözleriyle Mevlâna’dan etkilendiğini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Muhammed İkbâl’in Mevlâna’ya olan sevgi ve muhabbeti, İkbâl’in birçok eserinde göze çarpmaktadır. Kanaatimizce İkbâl’in Mevlâna’ya olan sevgi ve muhabbeti, fikir dünyasında Mevlâna ile benzerliklerin ortaya çıkmasına neden olan unsurlardan biridir.

2.3. ŞARTLARIN VE KOŞULLARIN BENZERLİĞİ

Mevlâna ve Muhammed İkbâl’in yaşadıkları dönemlere bakıldığında, aralarında yedi yüz yıllık bir zaman farkı olmasına rağmen dönemler arasında büyük benzerliklerin olduğu görülecektir. İkbâl, bir şiirinde yaşadığı devrin Mevlâna’nın yaşadığı devirde olduğu gibi fitnelerle dolu olduğunu şöyle dile getirir:

*“Ben Mevlâna gibi Kâbe’de ezan okudum.
Ben can sırlarını ondan öğrendim.
Eski devrin fitne döneminde o vardı;
Akan son çağın fitne döneminde ise ben varım.”*⁷¹

⁶⁹ Kaplan, “Mevlânâ’nın Muhammed İkbâl’in Fikriyatı Üzerindeki Etkisi”, 168.

⁷⁰ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 239.

⁷¹ Muhammed İkbâl, *Hicaz Armağanı*, çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1968), 37.

Rumî'nin yaşamış olduğu XIII. Asır Müslümanların büyük sıkıntılar çektiği ve bunlarla mücadele etmek zorunda olduğu bir zaman dilimidir. Anadolu Selçuklu Devleti bir yandan Haçlı seferleri ile mücadele ederken diğer yandan Moğol tehlikesi ile karşı karşıyadır. Moğollar ile yapılan Köseadağ Muharebesi sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti dağılmış ve Moğollar tarafından Müslüman halkın yaşadıkları şehirler yağmalanmıştır.

İkbal'in ve Mevlâna'nın yaşadıkları dönemlere bakıldığında her iki dönemde Müslümanların zor günler geçirdiği görülmektedir. XIX. yüzyılda Hindistan bölgesi İngilizlerin işgali altındadır. Dünya üzerinde Müslümanların ikamet ettiği diğer coğrafyalarda da benzer bir durum söz konusudur. Osmanlı Devleti dağılma dönemine girmiş, sömürgeci devletler ile devam eden bir savaş yaşanmaktadır. Osmanlı'nın sahip olduğu toprakların bir kısmı da bu devletlerin kontrolü altındadır.

Mevlâna ve İkbal'in yaşadıkları zamanlarda birbirine paralel olan başka bir konu da Müslümanların İslam'ı yaşama biçimlerinde ortaya çıkan problemlerdir. XIII. yüzyılda tasavvuf ehli insanların bir kısmı İslam'ın prensiplerinden uzak düşüncelere ve yaşantıya kendilerini kaptırmıştır. Kader konusunu farklı bir şekilde anlayarak kadercilik anlayışıyla sorumluluklardan kaçarken ibadetler konusunda ruhbanlık seviyesinde bir yaşam tarzını benimseyerek dünyadan ellerini ve ayaklarını çekmiş vaziyette yaşamaya başlamışlardır. Hukukçular, asıl yapmaları gerekenlerden uzak bir şekilde gereksiz tartışmalar içerisine girmiş İslam dinini yalnızca bir yasal düzen durumunu getirmişlerdir. Müslümanlar arasında tanınan simalardan bir kısmı Haşhaşilerin tuzağına düşmüştür. Ayrıca Müslüman toplumu içerisinde dini bilgisizliğin ve gerçekleri araştırmadan kulaktan duyma bilgilerle İslam'ı yaşamaya çalışan insanların da etkisiyle batıl inançlar her geçen gün daha fazla görülmeye başlanmıştır.⁷² Muhammed İkbal'in yaşadığı dönemde de Müslümanlar arasında Mevlâna'nın yaşadığı dönem ile benzer problemler görülmüştür. Muhammed İkbal, eserlerinde Müslümanların ve din adamlarının düştükleri durumu sık sık dile getirmiş ve bu durumdan yakınmıştır. Şimdi bu konuyu ayrıntılı olarak ele alacağız.

⁷² Javid İkbal, "İkbal ve Mevlânâ-Mukayeseli Bir İnceleme", *II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 3-5 Mayıs 1990), 201.

2.3.1. İktbal'in Yaşadığı Dönemde İslam Dünyasının Durumu

XIX. Yüzyılda Müslümanların yaşadığı topraklara bakıldığı zaman büyük bir bölümünün Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde olduğu görülür. Müslümanların en güçlü devleti olması ve Hilafetin de Osmanlı Devleti'nde olması, Osmanlı'yı Müslümanların lideri konumuna getirmiştir. Fransız ihtilalinin etkisi ile Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan ve çoğunluğu Balkanlarda olan Hıristiyan halk, farklı ırklardan olmalarından dolayı Osmanlı Devleti ile mücadele içine girmişlerdir. Bu nedenle Osmanlı toprakları zamanla azalmaya başlamıştır.⁷³ Osmanlı devletinde olduğu gibi birçok Müslüman ülkede benzer bir durum söz konusuydu. O dönemde İktbal'in yaşadığı ülke olan Hindistan da İngilizlere karşı bir mücadele içindeydi. Bu açıdan bakıldığında, İktbal'in yaşadığı dönemlerde Müslümanların sıkıntılı ve milli bir mücadele içinde olduğu söylenebilir.

Batı ülkelerinde teknolojinin gelişmesi ve diğer ilmî alanlarda yaşanan gelişmeler, Müslüman ülkelerde de çeşitli alanlarda yenilikler yapılmasına yol açmıştır. Ayrıca Avrupa ülkelerinin uyguladığı sömürgeci tutum ile birlikte ekonomik olarak da önde olmaları, Müslümanların batı ülkelerine olan bakış açısını zaman içinde değiştirmiş ve batı ülkelerinin tesiri altına girmeye başlamışlardır. Bu tesirde Avrupa ülkelerine gönderilen ve orada ilim tahsil ederken etkilenecek batı düşüncesi ile ülkelere dönen öğrencilerin de payı vardır. Müslüman yönetici ve fikir insanları, özyetlerini kaybetmeden batılı ülkelere gelen yenilikleri kendi ülkelerinde uygulamanın yollarını aramışlardır. Bu bilimsel gelişmeleri getirirken de farklı bir dinden olan batıya karşı kendi dinlerini koruma çabası içerisinde çeşitli fikrî akımlar ortaya çıkmıştır. Bu fikrî akımların bazıları ise batı ülkelerinin eliyle yönlendirilmiştir. Batı ülkeleri bu yolla kendi fikirlerini yayma çabasında olmuşlardır.⁷⁴ Böylece İslam dünyası adım adım batı ülkelerinin etkisine girmiş ve Batı'ya özenmeye başlamışlardır. Muhammed İktbal'in eserlerinde yazdığı şiirlere bakıldığında, mısralarında en çok dert yandığı ve eleştirdiği noktalardan birinin de Müslümanların bu özentişi olduğu görülecektir.

⁷³ Fahir Armanoğlu, *XX. yy. Siyasi Tarihi*, (Ankara: Kronik Kitap Yayınevi, 1987), 367.

⁷⁴ Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İktbal*, 48.

Osmanlı Devleti, Batı'yı örnek olarak yaptığı ıslahatlar ile ülkenin çökmesini engellemenin yollarını aramıştır. Bu arayışının sonucu olarak 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. Bu fermanın ilan edilmesinin Müslümanların kendi kültürlerinden uzaklaşması anlamında gerekli olup olmadığı üzerinde bugün de hala mülahazalar yapılmaktadır. Bu fermanı 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı takip etmiştir. Böylece ülkede yaşayan farklı dinlere ve ırklara mensup insanlara birçok alanda ayrıcalıklar verilmiştir.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü engellemek amacıyla yeniliklere devam edilmiştir. Bu amaçla 1876 yılında I. Meşrutiyet, 1908 yılında da II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Yapılan bu yeniliklerden sonra XIX. yüzyıl, “reformcular” ve “gelenekçiler” arasında bir mücadele ile geçen bir dönem olarak öne çıkmıştır. Böylece XIX. yüzyıl Batıcılar, reformcular ve laiklerin bir cenahta; İslâmcılar, gelenekçiler ve muhafazakârların öbür cenahta yer aldığı fikrî bir mücadele ortamı olarak tasvir edilmektedir.⁷⁶ Batıcılara göre, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün engellenmesi için Avrupa devletlerinin yönetim şekli ve fikrî düşünceleri model alınmalıdır. İslâmcılara göre ise ülkenin kötüye gidişatının sebebi Müslümanların dinlerinden uzaklaşması ve batıya olan özentidir. Ülkenin kurtuluşu ise ancak eskiden olduğu gibi din kurallarını ve yaşayış biçimini benimseyerek İslam Dininin kurallarına göre yönetilmesi ile mümkündür. Ortaya çıkan görüşlerden biri de Türkçülük düşüncesidir. Bu düşünceye göre ise aynı soydan gelen Türk devletleri bir bayrak altında birleşerek yeni bir Türk devleti kurulmalıdır. Ancak bütün reformlara ve ortaya çıkan akımlara rağmen Osmanlı Devleti'nin çöküşü engellenememiştir.⁷⁷

Osmanlı'nın çökme döneminde çıkan akımlara benzer akımların o dönem Osmanlı Devleti hâkimiyetinde olan bazı Arap ülkelerinde de vücut bulduğu görülmüştür. Örneğin Mısır'da “Panislamizm” akımı ortaya çıkmıştır. Bu fikir modern İslam düşüncesinin ilk örneklerinden biridir. Panislamizm'e göre İslam'ın temel esasları olan Kur'an ve Sünnete bağlı kalarak günümüzün şartlarına göre ve

⁷⁵ Fahir Armanoğlu, *XX. yy. Siyasi Tarihi*, 41.

⁷⁶ Bayram Ali Çetinkaya, “Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/2 (Sivas 2002): 65.

⁷⁷ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 169-172.

bilimsel ilimlere uyan bir düşünce sistemi inşa edilmelidir. Bu fikri savunan fikir adamlarının başında Cemaleddin Afganî⁷⁸ ve Muhammed Abduh⁷⁹ gibi isimlerin geldiği söylenebilir.⁸⁰

Mevlâna'nın yaşadığı dönemde Selçuklu Devletinin Moğollarla mücadele etmesi gibi, Muhammed İkbâl'in o dönemde mensup olduğu ülke olan Hindistan, istilacı ve sömürgeci bir politika izleyerek ülkeyi işgal eden İngilizlere karşı bir direniş ve mücadele içindeydi. Her iki şahsiyet de kendi dönemlerinde Müslümanların bu sıkıntılarına şahit olmuştur.

Hindistan'ın bağımsızlığını kaybederek bir sömürge devlet haline gelmesi XVIII. yüzyılda meydana gelen bir durumdur. Fransızlar, bu ülkeyi hâkimiyeti altına aldıktan sonra İngiltere ile aralarında başlayan yedi yıl muharebelerinden dolayı daha sonra Hindistan İngiltere'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Böylece İngilizler, tarih boyunca birçok devlet üzerinde türlü oyunlarla ve “böl, parçala, yönet” politikası ile hâkimiyet kurarak ele geçirdikleri gibi Hindistan'ı da aynı politikayla yönetme çabası içine girmişlerdir. Bu amaçla Hindistan coğrafyasında yaşayan insanların farklı inançlarda olmasını fırsat bilen İngilizler, Müslümanların ve Hindu inancına sahip insanları karşı karşıya getirmek için çalışmışlardır.⁸¹

Müslümanların hâkimiyeti altında olan topraklarda yönetim adalet ve güven içerisinde olmuştur. Müslüman yönetimler dil, din veya ırk ayrımı yapmadan insanların huzurlu bir yaşam sürmesini öngörmüştür. Buralarda yaşayan farklı inanç ve görüşlere sahip insanlar da bu nedenlerle barış içinde yaşamış ve herhangi bir isyan girişiminde bulunmamışlardır. Ancak bu durum buralarda hâkimiyet kurmak isteyen sömürgeci devletlerin aleyhine olduğu için, bu güven ortamını bozarak insanları yönlendirmek için çalışmışlardır. Hindistan için de benzer bir durum söz konusudur. İngilizler burada insanların farklı geleneklerden ve inançlardan olmasını kullanarak buradaki Hindu halkı, Müslümanlara karşı olan güvenlerini kırmak için

⁷⁸ Cemaleddin Afganî (1838-1897): Tam adıyla Seyyid Cemaleddin Muhammed bin Safder el-Efganî el-Hüseynî, XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında İslam dünyasında önemli rol oynamış düşünür ve siyaset adamıdır. Savunduğu özgürlük ve İslam birliği fikirleri, aralarında İkbâl'in de bulunduğu o dönemin Müslüman gençliği üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

⁷⁹ Muhammed Abduh (1849-1905): Tam adıyla Muhammed Abduh bin Hasan Hayrullâh et-Türkmânî el-Mısırî; Mısırlı Türk kökenli eğitimci, yargıç ve reformcu.

⁸⁰ Fahri Macid, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, (İstanbul: İklim Yayınları,1992), 301.

⁸¹ Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbâl*, 44.

çalışmış ve araya nifak sokarak aralarını bozmak için uğraşmışlardır.⁸² Hindu halkın saygı gösterdiği ve kutsal saydığı dini değerleri yüceltilirken Müslümanların inançları doğrultusunda yaptıkları ibadetlerin bir kısmına engel olarak aralarını açmak istemiştir. Buna benzer birçok fitne ve oyunlarla Müslümanlar ve Hinduların birbirlerine olan güven ve sadakat duygularını kırmış ve nefret tohumları ekmişlerdir. Müslümanlar ile Hindular arasında başlayan bazı çatışmaları fırsat bilen sömürgeci zihniyet Müslümanların elinde olan bazı bölgelere el koyup bu işgale başkaldırıanların kanını dökmüşlerdir.⁸³

Müslümanlar İngilizlerin canlarına, mallarına ve inançlarına karşı yaptıkları zulümler karşısında sessiz kalmayarak mücadele etmişlerdir. Ancak İngilizler Hindu halk ile Müslümanların aralarını bozmaya devam ederek Hinduların yanında yer almışlar ve Müslüman halkın yaşadığı yerlerde yağmalar yaparak Müslümanları zor duruma düşürmeye devam etmişlerdir. Zaman geçtikçe Hinduların bir kısmı, İngilizlerin oynadığı oyunların farkına varmışlardır. Ayrıca zaman zaman İngilizler Hindu halka da zulmetmeye başlayınca, İngilizlerin kötü yönetimlerinden dolayı Hindular, Müslümanların İngilizler ile olan mücadelesinde yardım etmeye başlamışlardır. Böylece belli bir süre Müslümanların İngilizlere karşı direnişi artarak ve güçlenerek devam etmiştir.⁸⁴

Yaklaşık bir asır boyunca Müslümanların mücadelesi devam etmiş ve bu mücadelenin sonunda Osmanlı Devleti'ne benzer bir şekilde kurtuluş için iki akım başlamıştır. Bunlardan ilki dini akımdır. Bu akım din adamlarının önderliğinde kurulmuştur. En önemli temsilcisi Ebu-l Kelam Azad 'tır. Bu görüşe sahip insanlar, bazı Müslümanların uzun süre İngilizlerin sömürgesinde olduklarından dolayı hem dini hem de diğer alanlarda yozlaşmaları üzerine Müslümanların eğitilmesi gerektiğine inanıyor ve bunun için çalışmışlardır. Ayrıca İngilizlere karşı direnişte tedbirler alarak kendilerini savunmanın yollarını aramışlardır.⁸⁵

Ortaya çıkan ikinci görüş ise modernist akımdır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde ortaya çıkan batıcılık akımına benzerliği ile dikkat çeken bu görüşün

⁸² Selahaddin Yaşar, *Muhammed İkbâl, Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1988), 13.

⁸³ Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbâl*, 44.

⁸⁴ Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbâl*, 45.

⁸⁵ Yaşar, *Muhammed İkbâl, Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*, 25.

liderliğini Seyyid Ahmed Han yapmıştır. Bu görüşe göre sömürgecilikten kurtulmanın yolu, Avrupa devletlerini örnek alarak Batılılaşmaktır. Bu nedenle ülkenin birçok yerinde batı ülkelerinin müfredatlarına benzer şekilde eğitim veren okullar açarak bu fikirleri doğrultusunda çalışmışlardır. Ülkede kurtuluş için çabalayan insanları gören İngilizler, bunun önüne geçmek için adımlar atmıştır. Seyyid Ahmed Han'ı ülkelere davet etmiş ve yaptığı çalışmaları takdir ettiklerini göstermek için ona "Sir" ünvanı vermişlerdir.⁸⁶ Seyyid Ahmed Han bu ziyaretinden önce sömürgeciliğe karşı bir düşüncedeyken kendi ülkesine geldiğinde İngiltere'nin çok kuvvetli bir ülke olduğunu ve onlara karşı galip gelemeyeceklerini söyleyerek onların hâkimiyeti altına girme fikrini ortaya atmıştır.⁸⁷

Görüldüğü üzere Muhammed İktbal'in yaşadığı dönemde Müslümanlar büyük sıkıntılarla karşı karşıyadır. Mevlâna'nın da kendi döneminde Müslümanların benzer durumda olduğu düşünüldüğünde her iki ismin de aynı duygular içerisinde insanları irşat etme çabası içinde oldukları kolayca anlaşılabilir.

2.3.2. Muhammed İktbal'e Göre Müslümanların Çökme Nedenleri

Dünya Müslümanlarının ve İktbal'in yaşadığı ülkedeki insanların emperyalist ve art niyetli bir zihniyet ile düşürüldüğü kötü durum İktbal'i derinden etkilemiştir. O, birçok eserinde bu durum ile ilgili üzüntüsünü feryat edercesine dile getirmiş ve bu durumdan yakınmıştır. Birçok yerde de Müslümanlara eleştiriler yönelterek bu hale gelmelerinin sebeplerini irdelemiştir. İktbal'e göre Müslümanların düştüğü bu kötü durum biraz da Müslümanlardan kaynaklanmaktadır. Yazdığı farklı eserlerde dile getirdiği bu sebepler üzerinde durmak gerekir.

İktbal, Müslümanların İslam Dinine eskisi gibi bağlı olmadıklarını, İslam'ın özünden ve huzur veren ikliminden uzaklaştığını düşünmektedir. Ona göre Müslümanların gönüllerinde artık tekbir sesleri kalmamış ve gönül kapıları kapanmıştır. İçlerinde o eski aşk ve istek kalmamış ve heyecanlarını yitirmişlerdir. İktbal, bu düşüncelerini bir rubaisinde şu şekilde dile getirmiştir:

⁸⁶ Yaşar, *Muhammed İktbal, Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*, 26.

⁸⁷ Kılıç, *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İktbal*, 47.

*“Artık aşktaki o eski cünun kalmamış,
Müslümanlarda sanki kan kalmamış
Saflar eğri, kalpler perişan, secde huşusuz
Zira içlerinde heyecan kalmamış”⁸⁸*

İkbal, Müslüman toplumun içinde kendini tasavvuf ehli gibi göstererek basit ve geçici dünya hayatı ve basit çıkarlar için dini kullanan insanlardan *“Ah bu din satan tüccarlardan”⁸⁹* diyerek şikâyet etmiştir. Onlar, kendilerini şeyh sanmış, ancak dünyalık menfaatleri kendilerine put edinerek İslam’ı feda etmiştir. Bu durum, toplumun din algısının olumsuz anlamda değişmesine ve özellikle dini bilgisi zayıf insanların dinden soğuyarak uzaklaşmasına neden olmaktadır. Nitekim günümüzde de şahit olduğumuz bu durum İkbal’in de dikkatini çekmiştir.

İkbal ne inananların ne de tasavvuf ehlinin eskisi gibi olmadığından ve benliklerini kaybetmelerinden yakınır. Müslümanlar mensup oldukları din açısından yüce ve üstün bir fikir yapısına sahip olması gerekirken bu ideallerden ve değerlerden uzaklaşmışlardır. İkbal şöyle der: *“Şahin neslinden olduğun doğruysa da Gözlerinden o korkusuzluk yansımıyor!”⁹⁰* Bu sözleriyle Müslümanların layık oldukları makamın uzağında olduğunu ifade eder. Ayrıca son dönemde yaşayan Müslümanlar ve mutasavvıflar ile ilgili düşüncelerini bir rubaisinde şöyle dile getirmiştir:

*“Ne mümin kaldı artık ne de mümin önderliği,
Sofi yerli yerinde ama yok oldu parlak kişiliği!
Allah’tan tekrar aynı kalp ve basireti dilesene
Zira fakirlik olmadan edinemezsin zenginliği!”⁹¹*

İkbal, eğitim anlayışındaki değişikliklerin de Müslümanlarda bir çöküşe sebep olduğunu düşünmektedir. Tekke ve medrese tarzında dini eğitim veren kurumlar da eski işlev ve başarısını kaybetmiştir. Gerekli eğitimi hakkıyla alamayan gençlerin kalbinde ve zihninde bir amacın olmadığından, davadan habersiz olmalarından yakınır. Dolayısıyla günümüz toplumu hem aile hayatında hem de

⁸⁸ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 102.

⁸⁹ Muhammed İkbal, *Esrâr-ı Hodî*, Çev. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1958), 62.

⁹⁰ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 100.

⁹¹ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 100.

sosyal hayatta bir çöküş içerisinde olduğu gibi Müslümanların kalbi de gerçek huzuru bulamamaktadır. Ayrıca İslami hayat tarzından ve eğitiminden uzak olan gençler, bunun bir sonucu olarak ahlâkî bir çöküntü içinde olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmekte ve hayatını plansız bir şekilde olayların akışına bırakan başıboş bir nesil yetişmektedir.

Müslümanların birliği ve beraberliği mensup oldukları din sayesinde. Müslüman toplumunun maneviyatı ve dine bağlılığı zayıfladığında kaçınılmaz bir sonuç olarak ayrılıklar ortaya çıkmıştır. İktbal'e göre Müslümanlar arasında ortaya çıkan bölünmeler çöküşün en önemli nedenlerinden biridir. İslam peygamberinin Müslümanları bir beden azaları olarak görmesi ve dünyanın herhangi bir bölgesinde yaşayan din kardeşinin derdiyle dertlenmesi gerektiği gerçeğine karşın, günümüzde düşülen bu durum İktbal'in müteessir olmasına yol açmaktadır. Bu durumu Cavidname isimli kitabında şöyle ifade etmiştir:

“Bak, vahdet halkası kırıldı.

İbrahim'in milleti elest gününün zevkini almaz.

Hür adam cihetlerin bendine düştü, vatan ile bağlandı.

Allah ile olan alakasını kesti.”⁹²

Muhammed İktbal'e göre Müslümanların çökme nedenlerinden biri de çok fazla maddi çıkarlar peşinde koşmaları ve sadece kendilerini düşünen bir yapıya bürünmeleridir. Müslümanların düşünce yapısında kendileriyle çatışma içinde olduğunu dile getiren İktbal, Müslümanların siyaset ve ekonomide başka milletlerle sonu gelmeyen bir mücadele içinde olduklarını düşünmektedir. Bu şekilde devam ettiği sürece de Müslümanlar kendi egolarını bastırarak irade ve kuvvetini kaybetmekte ve daha kutsal değerler için mücadele etmenin uzağında kalmaktadır.⁹³ Gerçekten günümüz dünyasında insanların maddi çıkarlar ve egolarını tatmin uğrunda yaptıkları insanî değerlerin uzağında olan davranışları düşünüldüğünde İktbal'in ne kadar haklı düşüncelere sahip olduğu açıktır.

Muhammed İktbal'e göre Müslümanların çökmelerinin başka bir sebebi de batı ülkelerine özenmeleridir. İktbal, birçok eserinde bu konu üzerinde durmuştur. Muhammed İktbal'e göre, Müslümanlar bu problemden dolayı dini kimliklerini

⁹² Muhammed İktbal, *Câvidname*, çev. Annemarie Schimmel, (Ankara: T.T.K. yayımları, 1958), 167.

⁹³ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 219.

zamanla kaybetmektedir. Allameye göre günümüzün batısı aslında bir bataklıktır. Çünkü Müslümanların koşar adım gittiği batı dünyası gerçekte yolun sonuna gelmiştir. Müslümanların ise bu gerçeğin farkında olmadan mum alevinin etrafında dönem pervaneler misali kendi sonralarına uçmaktadır. Bu düşüncelerini İkbâl şu şekilde ifade etmiştir:

“Gözleri mahkûmiyet ve taklit ile kör olanlar, apaçık hakikatleri dahi göremiyorlar.

Artık mezarının kenarına yaklaşmış (bir ayağı çukurda olan) garp medeniyetinin

İslam âlemini diriltmesi mümkün müdür?”⁹⁴

Görüldüğü üzere Muhammed İkbâl'e göre Müslümanların bir çöküşe uğramasının birçok nedeni vardır. Müslümanların dinin özünden koparak dine bağlılıklarını yitirmeleri, mutasavvıfların parlak kişiliklerinde uzaklaşarak insanları irşat görevinden uzaklaşmaları, hatta tasavvuf ile ilgisi olmayan kişilerin kendilerini mutasavvıf sanıp dünya menfaatleri için dinlerini satmaları en önemli çöküş sebeplerindendir. Ayrıca; Müslümanların dinden uzaklaşmasının dolaylı bir sonucu olarak bölünmelere uğraması, eğitime gereken değerin verilmemesi ve yanlış eğitim anlayışları, Müslümanların dünyevî çıkarlar peşinde koşmaları ve Batı özentiliği de Müslümanların çöküşünü tetikleyen sebeplerdendir.

2.4. DİNAMİK HAYAT FELSEFESİ

Muhammed İkbâl'in Mevlâna'dan etkilenmesinde rol oynayan unsurlardan biri Mevlâna'nın dinamik bir hayat felsefesini benimsemiş olmasıdır.

İkbâl, benliğin güçlü olmasına ehemmiyet vermiş ve insanın şahsiyetini yüceltmıştır. İnsan, benliğini kuvvetlendirerek sonsuzluğa varmayı amaç edinmelidir. Böylece insan özgür olacaktır. Bu açıdan, evrenin var olma amacı, benliğin ortaya çıkması için hizmet etmektir.⁹⁵ Mevlâna, eserlerinde Kur'an'ın insanlara sunduğu

⁹⁴ Muhammed İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, çev, Yusuf Salih Karaca, (İstanbul: Furkan Yayınları, 1983), 29.

⁹⁵ İkbâl, Muhammed İkbâl Külliyyatı, 37.

dinamik yaşam felsefesini aktarmayı amaçlamıştır.⁹⁶ Aynı şekilde Muhammed İktbal de faaliyetçi bir yaşam felsefesini ön görmektedir. İktbal, daima hareket prensibini benimser ve durağanlığı kabul etmez. Bu anlamda Mevlâna'nın hayatı daima bir faaliyet olarak kabul eden hayat görüşünü önemli ölçüde benimsemiş ve bunu eserlerinde işlemiş olan mütefekkirlerden biri Muhammed İktbal'dir.⁹⁷ İktbal'e göre hayat demek eylem demektir. İnsan sürekli önemli amaçlar edinmeli ve bu amaçlar doğrultusunda mücadele etmelidir.⁹⁸

İktbal şöyle der:

*“Mü'mini ay ve yıldıza egemen kılan Kur'an'dan
Şimdi dünyayı terk etme anlayışı çıkarıyorlar
Geçmişte iradelerinde Allah'ın emri saklı olanların davranışlarından
Bugün kadere bağlılık havası seziliyor.”*⁹⁹

Görüldüğü üzere İktbal, İslam dinin yanlış anlaşılmasından ve dünyayı terk etme düşüncesinden yakınmaktadır. İktbal'e göre, Kur'an'da emredilen yaşam tarzı ile günümüzde yaşanan din bağdaşmamaktadır.

Muhammed İktbal'e göre Müslümanların bir kısmının kader anlayışları Kur'an'ın insanlara verdiği dinamik insan düşüncesinin uzağındadır. O şöyle der: *“Bana Allah'ım böyle takdir etti, kim eteğimdeki tozu gidermeye mukadderdir? deme! Namerdin mert olandan daha üstün istifadeler ettiği bir dünyayı alt üst et.”*¹⁰⁰ İktbal başka bir yerde de kader düşüncesi ile ilgili şunları söyler: *“Ayağına takdir zincirini vurma. Bu dönen feleğin altında bir yol vardır. Eğer inanmıyorsan kalk, bul. Zira adımını atarsan bir dönüp dolaşacak yer bulursun.”*¹⁰¹ Muhammed İktbal kaderi yanlış anlayanların köle, iradesi ile hareket edenlerin ise hür olduğunu şöyle dile getirir: *“Köle için günler bir zincirden başka bir şey değildir. Dudağında daima*

⁹⁶ Emine Yeniterzi, “Mevlânâ ve İktbal”, *Mevlânâ Panellerinde Sunulan Bildiriler I*, (Konya, 2000), 26.

⁹⁷ Kaplan, “Mevlânâ'nın Muhammed İktbal'in Fikriyatı Üzerindeki Etkisi”, 171.

⁹⁸ İktbal, *Esrâr-ı Hodî*, 32.

⁹⁹ İktbal, *Kulluk Kitabı*, 139.

¹⁰⁰ İktbal, *Kulluk Kitabı*, 52.

¹⁰¹ İktbal, *Peyâm-ı Meşrik*, 37.

*kader kelimesi dönüp dolaşır. Hür insanın himmeti, Kaza'yı İlahî'ye işaret verir. Hadiseler onun eli ile vücuda gelir."*¹⁰²

Mevlânâ, insanın özgür iradesini görmezden gelen ve sorumluluktan kaçan kadercilik anlayışının yanlışlığını ifade ederek şöyle der: *"Yiğidim, kadere az bahane bul! Nasıl oluyor da suçunu başkalarına yükletiyorsun? Zeyd, kana girsin, cezasını Amr çeksin... Amr, şarap içsin, Ahmet dayak yesin, bu olur mu? Kendi etrafında dolan, kendi suçunu gör. Hareketi güneşten bil, gölgeden bilme. Bir beyin bile ceza vermesi yanlış olmuyor, o gözü açık er, düşmanı biliyor. Bal şerbeti içersen başkasına humma gelmiyor. Gündüzün çalışıyorsun, akşamleyin ücretini başkası almıyor."*¹⁰³ Mevlâna başka beyitlerde şöyle der: *"Takdir haktır, ama kulun çalışması da haktır. Kendine gel de koca şeytan gibi kör olma."*¹⁰⁴

Mevlâna ve İkbâl'in yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere her ikisi de dinamik ve hür iradeli insanın amaçlarına ulaşmak için önüne çıkan zorluklarla mücadele etmesi ve yaptıklarının sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini düşünmektedir.

Ahmet Albayrak bir makalesinde şöyle der: *"İkbâl, insanın ve millet olarak Müslümanların dinamizminden yana idi. Bu noktada kullandığı ana tema aşktır. Ona göre aşk varlığın ruhudur. Aşk, dinamizmin ve değişimin temel prensibidir. Aşk ve 'muhabbet, idraki kaynatır, alevlendirir, insanı dinamik hale getirir. Onun içindir ki İkbâl; 'Aşktan fütihat dileyelim' demiştir. İkbâl, Mevlâna gibi, aklın yanına aşkın konmasıyla ihyanın gerçekleşebileceğini söyler. 'Yaşanılması istenen güzel dünyalar akıl-aşk, bilgi-irfan terkiplerinin uyum ve tehamülleri sayesinde meydana gelir ve devam edebilir' diyen Mevlâna İkbâl'e aşkın ana eksen olduğu bir dinamizm katmıştır."*¹⁰⁵

¹⁰² İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 62.

¹⁰³ Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, Çev.: Firdevs Tunalı, (Ankara: Panama Yayınları, 2012), 513.

¹⁰⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, 513.

¹⁰⁵ Ahmet Albayrak, "İkbâl'de Dinamik İnsan Anlayışı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, (1998:2), 3/5, 243.

2.5. MEVLÂNÂ VE MUHAMMED İKBAL'İN SANAT ANLAYIŞLARI

Muhammed İkbâl'in Mevlâna'dan etkilenmesinde rol oynayan unsurlardan biri de Mevlâna'nın etkileyici sanat anlayışıdır. İkbâl'in Mevlâna sevgisi, hayat görüşüne ve düşüncelerine etki ettiği gibi eserlerinde kullandığı dil, üslup, biçim ve sanat anlayışına da tesir ettiğini söylemek mümkündür.

Ali Nihat Tarlan, İkbâl'in birçok eserini dilimize çevirmiştir. Çevirisini yaptığı eserlerden biri olan *Kulluk Kitabı*¹⁰⁶ isimli eserin takdim bölümünde İkbâl ile ilgili şunları ifade etmiştir: “*Mesnevî'yi taklit eden büyük küçük yüzlerce Şair arasında hiç birisi İkbâl derecesinde ona yaklaşamamıştır. Farsça şiirinde bazen o derece Mevlânâ'ya yaklaşır ki, buna bir nevi mucize demek mümkündür. Bir maksada girişi, onu bir hikâyeye ile izah edişi ve bundan yüksek hakikatler çıkarışı tamamen Mevlânâ'ya benzer.*”¹⁰⁷

Muhammed İkbâl ve Mevlâna'nın sanat anlayışlarını daha iyi anlamak için şiir yazma gayeleri üzerinde durmak istiyoruz.

2.5.1. Şiir Yazma Amaçları

Mevlâna ve Muhammed İkbâl, kendi çağlarında Müslümanların dini ve ahlaki olarak eğitilmelerini kendilerine amaç edinmişler ve bu doğrultuda eserler yazmışlardır. İnsanları doğru yola sevk etmek için eserlerinde şiir yazma yolunu kullanmışlardır. Schimmel, Muhammed İkbâl'in 1935 yılında yazdığı bir mektupta şöyle dediğini aktarmıştır: “*Ben şiiri yalnız belirli gayeler için kullanırım; ülkemin durumu ve geleneklerinden dolayı şiir yolunu seçtim.*”¹⁰⁸ Bu sözlerinden asıl gayesinin şiir yazarak şairlik gücünü göstermek değil, yaşadığı coğrafyada bu yolla daha fazla insana sesini duyurarak fikirlerini onlara ulaştırmak olduğunu anlamak mümkündür.

¹⁰⁶ İkbâl'in, *Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Kulluk Kitabı* ve *Musa Vuruşu* adlı Kitapları Ali Nihat Tarlan tarafından yapılan tercümelemleri, *Kulluk Kitabı* adıyla Sufi Kitap yayınları tarafından 2006'da yayımlanmıştır.

¹⁰⁷ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 12.

¹⁰⁸ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 128.

Muhammed İkbâl, eserlerinde bazı bölümlerde şiir yazma gayesini dile getirmiştir. *Esrar-ı Hodi* isimli eserinde şöyle der: “*Bu mesneviden maksat, şairlik taslamak değildir. Putperestlik, put yapıcılık değildir. Ben Hintliyim, Farsçaya yabancıyım. Hayatın bekâsı, bir maksadın varlığına bağlıdır: Onun kervanının çanı maksat ve devadır.*”¹⁰⁹ Böylece allame, gayesinin hiçbir zaman ne kadar güzel şiir yazdığını insanlara göstermek olmadığını ve kibirden uzak olduğunu göstermiş, şiir yazmanın yalnızca bir amaç için olduğunu dile getirmiştir. Şiir yazmadaki hedefini de *Cavidnâme* isimli eserinde: “*Şiirin hedefi insanlara şekil vermektir.*”¹¹⁰ sözleriyle beyan etmiştir.

Mevlâna'nın, müritlerinin sorduğu suallere verdiği cevaplarından oluşan ve birçok konuda fikirlerini yansıtan eseri *Fihi Ma Fih*'te şiir yazmasıyla ilgili şunları söylemiştir. “*O kadar gönül alıcıyım, gönül yapmayı isterim ki yanıma gelen şu dostların canları sıkılır korkusuyla şiir söylerim, onunla oyalanmalarını dilerim. Yoksa ben neredeyim, şiir nerede? Vallahi şiirden usanmışım ben; bence şiirden beter bir şey yok. Hani şuna benzer bu: Birisi konuğunun dileğine uyar da işkembeyle el atar, onu yıkamaya koyulur; çünkü konuğunun iştahı işkembedir.*”¹¹¹ Ayrıca *Mesnevî* isimli eserinde de şöyle demiştir: “*Benim beytim, beyit değil bir ülkedir. Alayım (şaka) alay değil bir şey öğretmektir.*”¹¹² Mevlâna'nın bu sözlerinden şiir yazma amacının ne olduğunu anlamak mümkündür. O, yaşadığı dönemde insanların şiir sevgisini ve isteklerini göz ardı etmemiş, gönüllerine girerek tasavvuf, ilâhi aşk ve ahlaki değerler ile ilgili eğitici düşüncelerini onlara aktarmak için şiir yazmıştır. Bu açıdan Mevlâna ile İkbâl'in şiir yazma amaçlarının benzerliği dikkat çekicidir. Her ikisi de insanı şiiri inşaları irşat etmek için bir araç olarak kullanmıştır.

Şimdi Muhammed İkbâl ve Mevlâna'nın sanat anlayışlarının daha iyi anlaşılması için eserlerindeki dil, üslup ve biçim açısından ne gibi benzerliklerin olduğu üzerinde duracağız.

¹⁰⁹Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 135.

¹¹⁰ İkbâl, *Cavidname*, 148.

¹¹¹ Mevlânâ, *Fihi Mâ Fih*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2008), 62.

¹¹² Mevlâna, *Mesnevî*, 400.

2.5.2. Eserlerinde Kullandıkları Dil, Üslup ve Biçim Benzerliği

Muhammed İkbâl'in ana dili Pencabî'dir. Ayrıca memleketinde ve Avrupa'da bir süre eğitim almasının sonucu olarak da birçok dile iyi derecede hâkimdir. Doğduğu topraklarda konuşulan Urduca'yı, çocukluk yıllarında dini eğitim aldığı sırada öğrendiği Arapçayı, Batıda eğitim aldığı süreçte de Almanca ve İngilizceyi öğrenmiştir. Ancak İkbâl, bu dillere hâkim olmasına rağmen eserlerinin büyük bir bölümünü Mevlâna gibi Farsça olarak kaleme almıştır. Seyyid Muhammed Ekrem, İkbâl'in yukarıda bahsettiğimiz dilleri iyi derecede bilmesine rağmen Mevlâna gibi Fars dilini kullanma sebebinin, İkbâl'in Mevlâna'ya olan bağlılığının bir tezahürü olduğunu ifade etmiştir.¹¹³ İkbâl, çocukluk yıllarından itibaren babasıyla birlikte okuduğu *Mesnevî*'nin de etkisiyle gönlünden diline dökülen yüksek hakikatleri ifade etmek için bu dili seçmiş ve birçok şiirini bu dilde kaleme almıştır. Ayrıca dönemin edebiyat anlayışından dolayı Farsça dilini seçerek Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinde olduğu gibi daha geniş bir coğrafyada etkili olma hedefinin de olduğu söylenebilir.

Muhammed İkbâl'in Farsça kaleme aldığı eserleri kronolojik olarak şu şekilde sıralanabilir:

- *Esrar-ı Hodi (Benliğin Sırları)*
- *Rumuz-u Bi-Hodî (Benliksizliğin İşaretleri)*
- *Peyâm-ı Meşrik (Şark'tan Haber)*
- *Zebur-ı Acem (Acem İlahileri)*
- *Gülşen-i Raz-ı Cedid (Yeni Gülşen-i Raz)*
- *Cavidname*
- *Misafîr (Yolcu)*
- *Pes Çi Bayed Kerd Ey Akvam-ı Şark (Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri)*
- *Armağan-ı Hicaz (Hicaz Armağanı)*

Yukarıda listelediğimiz eserler manzum tarzda yazılmıştır. Ayrıca *Armağan-ı Hicaz* isimli eser, İkbâl tarafından Farsça ve Urduca dillerinde kaleme alınmıştır.

¹¹³ Seyyid Muhammed Ekrem, "Mevlânâ'nın Muhammed İkbâl'in San'at ve Düşüncesi Üzerindeki Etkisi", *Şarkiyat Mecmuası* 8 (1998): 39.

İkbal'den sonra örnek aldığı Mevlâna'nın eserlerinden bahsetmek faydalı olacaktır. Mevlâna'nın yazı dilinin Farsça olduğu söylenebilir. Mevlâna'nın Farsça yazdığı eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- *Mesnevî-i Şerîf*
- *Divan-ı Kebir*
- *Fîhi Mâ Fîh*
- *Mektûbât (Mekâtîb)*

Yukarıda listelenen eserlerden Mektûbât'ın içerisinde bulunan 147 Mektuptan dördü Arapça'dır. Diğer mektuplar ise Farsça kaleme alınmıştır.¹¹⁴

Mevlâna düşüncelerini; tasavvuf, ilâhî aşk ve ahlaki ilkeler ile ilgili fikirlerini eserlerinde daha çok mesnevi, gazel ve rubai formlarını kullanarak şiirleştirmiştir. 25700 beyitten oluşan ve en çok okunan, uzun eseri *Mesnevî-i Şerîf*'ini, adını aldığı mesnevi nazım biçimi ile kaleme almıştır. Derin duygular hissettirerek gönlünden geçen dertleri, ilâhî aşkı, sabır, infak, hoşgörü gibi konuları işlediği *Divan-ı Kebir* adlı eserinde ise daha çok rubai ve gazel formlarında yazmış ve elliye yakın vezin ile kaleme almıştır.

İkbal'in eserlerini neden daha çok mesnevi tarzında kaleme aldığını daha önce bahsettiğimiz üzere oğlu Câvid bizlere aktarmıştır. Mevlâna, babasının rüyasına girmiş ve yeni bir eser yazmasını istemiştir. Bu eserin tarzının mesnevi olmasını ve *Mesnevî-i Şerif* ile aynı vezin ile yazılmasını istemiştir. Mevlâna bu eserde işlenecek konuların da neler olduğunu İkbal'e söylemiştir. Üç bölümden oluşmasının istediği eserdeki konuların benliğin sırrı, benliğin ölümsüzlüğü ve Müslümanların istikbali ile ilgili olmasını istemiştir. İkbal, manevi rehberinin bu istekleri doğrultusunda *Esrar- Hodî* isimli eserini yazmaya başlamıştır. Mevlâna'nın istediği gibi *Mesnevî* ile aynı vezin ile olmasına dikkat etmiş ve ilk iki bölümü Mevlâna'nın belirttiği konuları işleyerek yazmıştır. Üçüncü bölümü yazma planı hayatı boyunca olsa da ömrü buna yetmemiştir.¹¹⁵

Mesnevi nazım biçimi, iki dizeden oluşan beyitlerin, aralarında kafiyeli olarak kaleme alındığı şiir biçimidir. Müslümanların edebiyat anlayışında uzun

¹¹⁴ Mevlâna, *Mektûbât*, (Konya: Karatay Akdemi Yayınları, 2012.), 15-18.

¹¹⁵ Çelik, Muhammed İkbal'in Tasavvufî Düşüncesi, 23-24

yıllardan beri bu biçimin en harika örneği Mevlâna'nın *Mesnevî-i Şerif*'i olmuştur. Muhammed İkbâl, mesnevi tarzında kaleme almış olduğu şiirlerinin tümünde Rumî'yi örnek alarak aynı mısra ölçüsünü ilke edinmiştir.¹¹⁶

Mevlâna ve İkbâl'in şiirlerinde sıkça kullandıkları nazım biçimlerinden biri de gazeldir. Gazel biçimi, ilk beyitteki iki dizenin kendi aralarında kafiye birliği olan, diğer beyitlerde ise daha çok ikinci dizenin ilk beyitte kullanılan kafiyeye uygun bir kafiyesi bulunan bir nazım biçimidir. İkbâl, yazdığı gazellerde de Mevlâna'nın etkisi altındadır. Her ikisinin yazdığı gazellerde de derin bir lirizm hâkimdir. Mevlâna ve İkbâl'in bu formu tercih etmesinin nedenlerinden biri insanların genelinin bu biçime hâkim olması ve anlaşılmasının kolay olmasıdır. Böylece asıl hedef olan insanları eğitime amaçlarını daha kolay gerçekleştirmek için bazı eserlerinde bu formu tercih etmişlerdir.¹¹⁷

Rumî ve Rumî-i Asr'ın eserlerinde kullandıkları nazım biçimlerinden olan rubai adından da anlaşılacağı üzere dört dizeden oluşan dörtlükler şeklinde yazılmış şiirlerdir. Rubai kelimesi Arapçada dört kelimesinden türemiştir. Bu şiirler bir dörtlükten oluşabildiği gibi uzun dörtlüklerden de oluşabilir. Rubailerin birinci, ikinci ve dördüncü mısraları kafiyelidir. Üçüncü mısra ise serbest bir biçimde yazılır. Genelde anlatılmak istenen en önemli düşünce ise son mısradaki zikredilir.

İkbâl, şiirlerinde ahenk unsurları açısından da mürşidi Mevlâna'yı örnek almıştır. İkbâl'in manzum olarak kaleme aldığı eserleri aruz kalıpları açısından incelendiğinde, *Gülşen-i Râz-ı Cedid* isimli kitabı hariç diğer manzum eserlerinde Mevlâna'nın da kullanmış olduğu müseddes¹¹⁸ nazım biçimlerinden biri olan 'remel-i müseddes-i mahfuz' bahrini kullanmıştır.¹¹⁹

İkbâl'in yazmış olduğu eserler incelendiğinde nazım biçimlerinden mesnevi, gazel ve rubai tarzlarının en sık kullanılan tarzlar olduğu görülecektir. Bu tarzların Mevlâna tarafından da en çok kullanılan biçimler olduğu ve yukarıda bahsettiğimiz İkbâl'in *Esrar-ı Hodi*'yi yazma hikâyesi düşünüldüğünde Muhammed İkbâl'in

¹¹⁶Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 134.

¹¹⁷ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 133.

¹¹⁸ Müseddes, aynı vezinde altışar dizelik bentlerden oluşan nazım şeklidir. Mevlâna ve Muhammed İkbâl'in şiirlerinde kullandığı 'remel-i müseddes-i mahfuz bahri "Fâ i lâ tün / Fâ i lâ tün / Fâ i lün" şeklindedir.

¹¹⁹ Ekrem, "Mevlânâ'nın Muhammed İkbâl'in San'at ve Düşüncesi Üzerindeki Etkisi", 38.

yazmış olduğu şiirlerde dűşünsel açıdan olduğu gibi biçim açısından da Mevlâna'nın etkisi altında olduğunu söylemek mümkündür.

Muhammed İkbâl'in *Esrar-ı Hodî* isimli eserindeki bir bölümü Süleyman Nedvî¹²⁰ tarafından eleştirildiğinde İkbâl'in ona verdiği cevap, onun eserlerinde kafiye açısından da Mevlâna'nın *Mesnevî*'sini örnek aldığını gösterir. Bu cevabı Seyyid Muhammed Ekrem şu şekilde aktarmıştır: “*Kafiye hakkında yazdığınız her şey doğrudur. Ancak bu mesneviyi yazmaktan maksat şairliğimizi göstermek olmadığı için zaman zaman kasıtlı olarak kafiyeye önem vermedim. Mevlâna'nın Mesnevi'sinin hemen he sayfasında da bu tür kafiyeler göze çarpar.*”¹²¹

Görüldüğü üzere Muhammed İkbâl ile Mevlâna arasında dil, üslup ve biçim açısından benzerlikler vardır. İkbâl, Mevlâna'nın sanat anlayışını benimsemiş ve eserlerini bu doğrultuda kaleme almıştır.

¹²⁰ Seyyid Süleyman Nedvî (1884-1953): Hindistanlı mutasavvıf ve şair.

¹²¹ Ekrem, “Mevlâna'nın Muhammed İkbâl'in San'at ve Düşüncesi Üzerindeki Etkisi”, 39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBAL'İN ESERLERİNDE VE DÜŞÜNCESİNDE MEVLÂNA

3.1. MUHAMMED İKBAL'İN ESERLERİNDE MEVLÂNA

3.1.1. Cavidnâme

Muhammed İkbâl, *Cavidnâme*'yi oğlu Cavid'e ithaf etmiştir¹²² *Cavidnâme*'nin; hem muhtevası hem de dini, siyasi ve felsefî düşüncelerini anlatması açısından Muhammed İkbâl'in en etkileyici eserlerinden biri olduğu söylenebilir. *Cavidnâme*'yi okuyanlar, Mevlâna'nın ve *Mesnevi*'nin etkisini hissedeceklerdir.

İkbâl, eserinde gökleri gezdiğini tasvir eder. Bu gezinti esnasında yanında rehber olarak Mevlâna Celaleddin Rumi vardır. İkbâl, felekleri gezdikten sonra Allah'ın huzuruna çıkacağı sırada Mevlâna kaybolur.¹²³ Bu durum Hz. Muhammed'in Mirac'a çıktığında Vahiy meleği Cebrail'in Allah'ın huzuruna çıkmamasına benzetilebilir. Ayrıca Muhammed İkbâl'in bu eserdeki tasvirinde yanında refakatçi olarak Mevlâna Celaleddin Rûmi'yi görmesi de Mevlâna'nın İkbâl için önemini ortaya koyar. Zira İkbâl, Mevlâna'yı rehber, yol gösterici ve bir öğretmen olarak addetmiş ve feleklerin seyahati sırasında kendisini ondan ayrı düşünmemiştir.

Cavidnâme ilk defa okuyan ve çok fazla teoloji ve tarih bilgisi olmayan okuyucular için ilk başlarda biraz anlaşılmasız gelebilir. Fakat eser öyle derin anlamlar taşır ki her okuyuşta yeni bakış açıları, yeni ufuklar kazandırır. İkbâl'in ahenkli şiirlerinden oluşan bu kitabı hem şiirsel hem de felsefî düşünceleri açısından İkbâl'in düşüncelerini diğer kitaplarına göre daha iyi ifade ettiği söylenebilir.¹²⁴

İkbâl, Farsça yazdığı bu eserine *Yakarış* isimli bir dua ile başlar. İlk mısraları şu şekildedir:

¹²² İkbâl, *Câvidname*, 265.

¹²³ İkbâl, *Câvidname*, 252.

¹²⁴ Schimmel, *Muhammed İkbâl*, 49.

*“İnsanoğlu yedi renkli âlemde
Arp misali her zaman inlemekte
Yakar onu gerçek dostun arzusu
Verir ona hoş inleme tutkusu
Su ve topraktan yaratılmış âlemin
Anlamı var mı kalbi dinlemenin?”¹²⁵*

İkbal’in bu mısralarla Pir’inin *Mesnevî*’sinin ilk mısralarına atıfta bulunduğu çok açıktır. Bilindiği üzere Mevlâna’nın *Mesnevî*’si ilk dört beyti şu şekildedir:

*“Dinle, bu ney nasıl hikâye ediyor,
Ayrılıklardan nasıl şikâyet ediyor.
Beni kamışlıktan kestiklerinden beri,
Feryadımdan erkek, kadın... herkes ağlayıp inledi.
Ayrılıktan parça parça olmuş kalp isterim ki,
Derdimi açayım.
Aslından uzak düşen kişi,
Yine kavuşma zamanını arar.”¹²⁶*

İkbal eserine Mevlâna ile aynı duyguları hissederek başlamıştır. Mevlâna İlahî özlem ve hasreti “Ney” üzerinden anlatırken, İkbal de hocası Mevlâna’nın izinden yürüyerek bu hasreti anlatmak için bir enstrüman seçerek “Arp” üzerinden anlatmayı seçmiştir. Bu enstrümanlar yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insanı temsil eder. Her iki enstrüman da gerçek dostun hasretiyle tutuşarak yanmakta, dert yakınmakta ve bu dertlerinin tesiri altına inlemektedir.

Mevlâna’nın ilk beyitlerinde neyi seçmesinin bazı nedenleri vardır. Kur’an’da ilk insan yaratılış hikâyesinde Allah, Hz. Âdem’e kendi ruhundan üfleyerek ona can verir:

“Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!” (Secde Suresi 32/9)

Mevlâna şiirlerinde zikrettiği ney ile aslında insanı kastetmiştir. Ney, aslında ait olduğu yer olan kamışlıktan ayrı düştükten sonra eskiden sahip olduğu o gerçek

¹²⁵ İkbal, *Cavidname*, 25.

¹²⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, 23.

mutluluğu bulamaz. İnsanın ruhu da gerçek vatanından ayrı düştüğü için gerçek huzuru bulamaz ve daima asıl ait olduğu yeri özleyip durur. Allah'ın ruhundan üflemesi ile bu nefesi manevi bir şekilde hisseden ve daha sonra Allah'ın saadet veren huzurundan ayrı düştüğü için bu ayrılığın elemi insan, Mevlâna tarafından ney'e benzetilmiştir. İkbâl'in de aynı duygularla yaptığı istiarede, arp gerçek dostun arzusu ile acı çekmekte ve onu arzulamaktadır. Ayrıca “*Su ve topraktan yaratılmış âlemin*” dizesiyle de arp ile Mevlâna gibi Hz. Âdem'i ve insanoğlunu kastettiğini işaret etmiştir.

İkbâl, eserinde yukarıda ilk mısralarını verdiğimiz münacatla başladıktan sonra kendini bir sahilde Mevlâna'nın şiirlerinden beyitler okurken tahayyül eder. Bir süre sonra hocası ve rehberi Mevlâna mana âleminde belirir. İkbâl onu görünce derin bir hayranlık ve saygı ile sorular sormaya başlar. Bu sorularla asıl amaçladığı şey insan ruhunun bir yolculuğa çıkarak zaman ve mekân kavramlarının ardına nasıl geçilebileceğini öğrenmektir. Bu soru ve cevaplardan sonra rehberi Mevlâna ile göklere doğru bir yolculuğa çıkarlar.¹²⁷

İkbâl, kendisine yolculuğunda rehber olacak Mevlâna ile ilk karşılaştığı anda, ona olan hayranlığını şu mısralarla dile getirir:

“Rûmî'nin ruhu tüm perdeleri çekip attı.

Bir dağ parçası ardından ortaya çıktı.

Güneş gibi sanki yüzü parlaktı.

Gençlikteki gibi kutluydu ak saçları.

İlahi nur ile yapılmış bir tasvirdi.

Baştan aşağı İlâhî bir sevinçle çevriliydi.

Dudağında varlığın saklı gizemi vardı.

Söz ve ses zincirleri kendiliğinden açıldı.

Sözü asılı duran bir aynaydı.

İlmi, iç ateşiyle kaynaşmıştı!”¹²⁸

Mevlâna ile birlikte yapılan yolculukta ilk ziyaret edilen yer Ay feleğidir. Bu felekte Mevlâna İkbâl'e kuşklarından arınmasını ve göklerin adabına kendisine

¹²⁷ İkbâl, *Cavidname*, 33-45.

¹²⁸ İkbâl, *Cavidname*, 34.

alıştırmasını tavsiye eder.¹²⁹ Şair beyitlerinde bir süre Ay feleğini betimler. Bu feleği gezerken Hintli bir ârif ile karşılaşır. Hintlilerin “Cihandost” olarak adlandırdıkları bu zât, Ay mağaralarından birinde inzivaya çekilmiştir. Hintli arif Mevlâna’ya yanındakinin kim olduğunu sorduğunda Mevlâna, onu: “*Arayış içine girmiş bir avare*”¹³⁰ olarak tanıtır. Cihandost, İkbâl’e bazı sualler yönelir. Sorulan sorular ve alınan cevaplardan sonra Cihandost, İkbâl’i bir nevi imtihandan geçirmiş ve İkbâl de verdiği cevaplarla bu imtihandan geçmiştir. Bu imtihanın amacı onun ruhani anlamda ne kadar yeterli olduğunu tespit etmektir.¹³¹

Mevlana ile İkbâl, Hintli arifi ziyaret ettikten sonra tavaşın vadisi’ne¹³² giderler. İkbâl, burada Buda¹³³, Zerdüş¹³⁴, Hz. İsa ve Hz. Muhammed’in “tâsînler”ini görür. Bu “tâsînler” bir bakıma dört medeniyetin temsilcisi konumundadır. İkbâl; Buda, Zerdüş ve Hz. İsa’nın medeniyetleri arasında inanç konusunda yanlış yola sapanları eleştirir. Ayrıca Hz. Muhammed peygamberliğini ilan ettiğinde onun insanlığa getirdiği yüce değerlerden yüz çevirerek putlara tapmak, ırkçılık, kabilecilik, zina ve zulüm gibi çirkin davranışlarda inat eden insanları ciddi şekilde eleştirir.¹³⁵ Mevlâna bu seyahatte İkbâl’e huzur veren, ona yol gösteren hikmet sahibi bir rehberdir. İkbâl beyitlerinde sıkça ondan hayranlık ve övgüyle bahseder. Merkür gezegeni seyahati sırasında: “*Mevlâna cemal seyyidlerin seyyidi. Seramiğe can verir söylediği sözleri.*”¹³⁶ mısraları bu övgülerden biridir.

İkbâl’in Mevlâna’nın kılavuzluğunda Ay feleğinden sonra gittiği yer Utarid feleğidir. Utârid feleği Merkür’ü temsil eder. Mevlâna, yaşama dair hiçbir iz taşımayan bu feleğin tanıdık bir toprak olduğunu, insanlığın babası Hz. Âdem’in

¹²⁹ İkbâl, *Cavidname*, 46.

¹³⁰ İkbâl, *Cavidname*, 50.

¹³¹ İkbâl, *Cavidname*, 49-52.

¹³² Kur’an’da “ta” ve “sîn” ile başlayan üç sure bulunur. “Tavaşın”, bu harflerin birleşmesi ile ortaya çıkan “Tâsîn” kelimesinin çoğuludur. İkbâl, eserinde dört Tâsîn’e değinir. Muhammed İkbâl *Cavidname*’de bu kelimeyi kaya üzerinde yapılmış bir resim olarak açıklamıştır. Yani bunlar bir bakıma levhalar olarak düşünülebilir. Bu dört büyük levha ile dört büyük sima, dört büyük medeniyetin temsilcileri durumundadır. Bu kişiler eserdeki sırayla; Buda, Zerdüş, Hz. İsa ve Hz. Muhammed’dir. “Tavaşın” kavramını kullanan başka bir şair de Hallâc-ı Mansûr’dur. Hallâc-ı Mansûr’un (858-922) peygamberlikle ilgili olayları ele aldığı tasavvufi eserinin adı da *Tavâsîn*’dir

¹³³ Gautama Budha (M.Ö. 560-480?): Hindistan’da insanları doğuları itibarıyla katı toplumsal sınıflara bölen Hinduizm’e tepki olarak ortaya çıkan ve başlangıçta tanrısız bir din durumundaki Budizm’in kurucusu

¹³⁴ Zerdüş: M.Ö. VI. Yüzyılda İran’da yaşamış, Mecûsilik dininin kurucusudur.

¹³⁵ İkbâl, *Cavidname*, 61-70.

¹³⁶ İkbâl, *Cavidname*, 76.

cennetten ayrıldıktan sonra burada birkaç gün kaldığını söyler. Ayrıca İkbâl bu feleği evliyaların makamı olarak tanıtır. İkbâl, burada Horasan'ın ilk mutasavvıflarından biri olan Fudayl bin İyâz¹³⁷, mutasavvıf ve şair Ebu Said¹³⁸, ilk devir sufilerinden Cüneyd Bağdadî¹³⁹ ve Bayezid Bestamî¹⁴⁰,nin ruhlarını mânen ziyaret eder.¹⁴¹ Bu seyahat sırasında ruhu ziyaret edilenlerden biri de Cemaleddin-i Efganî'dir. Efganî, emperyalizmin insanlığa sığmayan taraflarını belirttiği için Alman filozof Karl Marks¹⁴²'ı över. Fakat aynı zamanda inançsız olduğundan dolayı da onu eleştirir. Utârid feleğinde karşılaşılan şahsiyetlerden biri Türk kumandan Said Halim Paşa¹⁴³'dır. İkbâl ve Said Halim Paşa Müslüman dünyasının garba özenerek onlar gibi yaşamaya başlamasının ortaya çıkardığı sorunları konuşurlar.¹⁴⁴ Türk insanların batıcı bir istikamette olduğu bir zamanda Sâid Halim Paşa ile bu konuların konuşulması dikkat çekicidir.

İkbâl, âlemlere yolculuğuna devam eder. Mevlâna onu yolculuklarının üçüncü basamağı olan Zühre (Venüs) feleğine getirir. Utarid feleği evliyalar diyarı iken, Zühre feleği ise tarihte birçok zulmün faili olarak kabul edilen kişilerin yeridir. İkbâl, önce Venüs'ün vadilerinden birine iner. Burada önce kendini ilâh kabul eden Firavun ile karşılaşır. Firavun, dünyevî hırslarla akıl ve din sermayesini boşuna harcayan, gördüğü halde nuru tanımayan ve değersiz dünya hazinelerini kendine ilâh edenleri temsil eder.¹⁴⁵ İkbâl, bu gerçekleri anlattığı bölüme şu mısralarla başlar:

“Şeyh Mevlâna, o güzel zikrin sahibi

Darbesi sanki İbrahim'in darbesi

Şu gazeli okudu kendinden geçmiş bir hâlde

¹³⁷ Fudayl bin İyâz: (725-803): Horasan'ın ilk büyük sūfilerindendir.

¹³⁸ Ebu Said-i Ebu'l-Hayr (967-1049): Horasanlı mutasavvıf, şair. Tam adı; Ebu Said Fazlullah b. Ebu'l-Hayr Ahmed b. Muhammed el-Meyhenî'dir. Tekke âdâbının kurallarının koruyucu olarak bilinir.

¹³⁹ Cüneyd Bağdadî (830-910): İlk devir sūfilîğinin en önemli temsilcilerindendir. Tasavvuf terimlerini, usul ve esaslarının tespit edilmesinde önemli etkisi olmuştur.

¹⁴⁰ Bâyezid Bistâmî (804-874): İranlı İslam âlimi ve filozof. İlk büyük mutasavvıflardandır. Tasavvuf tarihinde sekr, fenâ, melâmet, muhabbet, marifet ve îsâr gibi konulardaki sözleri ile tanınır.

¹⁴¹ İkbâl, *Cavidname*, 76.

¹⁴² Karl Marx (1878-1883): XIX. Yüzyılda yaşamış Yahudi asıllı Alman filozof, politik ekonomist. Bir müddet gazetecilik de yapan Marx, iktisâdî ve beşerî konularda eleştirel fikirler ve tespitler ortaya koymuştur.

¹⁴³ Said Halim Paşa (1865-1921): Osmanlı Devletinde 12 Haziran 1913-3 Şubat 1917 tarihleri arasında sadrazamlık yapmış bir düşünür ve siyaset adamıdır.

¹⁴⁴ İkbâl, *Cavidname*, 92-98.

¹⁴⁵ İkbâl, *Cavidname*, 117-125.

Bütün eski ilâhlar kapandılar secdeye”¹⁴⁶

Zühre feleğinin vadilerinde karşılaşılan kişilerden biri de Kitchener¹⁴⁷’dir. İkbâl, Firavun ve Kitchener’ın zihniyetine sahip olanların Müslüman toplumunun içine fitne sokarak bölmeye ve hâkimiyet kurmaya çalıştığını ifade eder. Bu oyunların oynandığı bir ortamda Müslüman dünyasında para, mevki, şöhret gibi değersiz şeyleri ilâh edinerek imanını ve ahlâkî değerlerini bu uğurda feda ettiklerinden rahatsızlığını dile getirmiştir.¹⁴⁸

Venüs gezegeninden sonra yolculuklarının bir sonraki basamağı Merih (Mars) feleğidir. Bu gezegene geldiklerinde burada yaşayan birilerinin olduğunu ve büyük bir medeniyetin kurulmuş olduğunu görürler. Mevlâna İkbâl’e burada yaşayanların özelliklerinden bahsederek bu medeniyeti tanıtır. Merih feleğinde yaşayanlar bilim, teknoloji ve astronomi alanlarında çok ilerlemişlerdir.¹⁴⁹ Burada yaşayanlar dünyadaki bazı insanlar gibi ruhlarını bedenlerinin esiri haline getirmemişlerdir. Bu konular hakkında bir süre Zinderûd¹⁵⁰ ile Marslı filozof arasında geçen konuşmadan sonra peygamberlik iddiasında bulunan Marslı kızın durumu anlatılır. Bu kadın şeytan tarafından İngiltere’den kaçırılarak buraya getirilmiş ve ona “siyaset” adı altında fitne ve hileleri öğretilmiştir. Bu kısımdan sonra İkbâl, Pîr’i Mevlâna’nın diliyle batı dünyasını tenkit eder. Günümüzde insanlık için birçok yararı olan teknolojinin, fitneci ve ayrıştırıcı siyasetten dolayı birçok yönden nasıl yıkıcı bir etkisi olduğu üzerinde durulmuştur.¹⁵¹

Göklere seyahatin beşinci mertebesi Müşteri (Jupiter) feleğidir. Burada meşhur mutasavvıf ve âlimlerden olan, Vahdet-i vücud fikrini savunan ve X. yüzyılda Abbasi Halifesi’nin emriyle idam edilen Hallac-ı Mansur ile karşılaşıılır. Hallac-ı Mansur, bu felekte ayaklarının altında alevler olan âşıkların öncüsü konumundadır. Burada ruhu ziyaret edilenlerden diğer bir şahsiyet ise Türk asıllı şairlerden biri olan

¹⁴⁶ İkbâl, *Cavidname*, 116.

¹⁴⁷ Kitchener (1850-1916): Sudan’da İngilizler’e karşı başlayan Mehdî Hareketi’ni bastırdıktan sonra sonra Archalgelsk yakınlarında gemisinin batmasıyla ölen İngiliz generali.2 Eylül 1898’de Hartum’u ele geçirerek on bin Sudanlıyı öldürtmüştür.

¹⁴⁸ İkbâl, *Cavidname*, 110-118.

¹⁴⁹ İkbâl, *Cavidname*, 116.

¹⁵⁰ *Cavidname*’de Muhammed İkbâl, İsfahan’dan geçen “Zinderûd” nehrinin ismini kendisine mahlas olarak kullanmıştır. Zinderûd; “yaşayan nehir” anlamındadır. Doğduğu kaynaklardan ulaştığı yerlere bereket taşıyarak hayat bahşeden saf ve berrak sulara atıf yapar.

¹⁵¹ İkbâl, *Cavidname*, 130-142.

Galip¹⁵², tir. Galip'in yazdığı şiirlerin bir bölümü Farsça ve Urduca'dır. Bu nedenle İkbâl'in felsefî düşüncelerini ifade etmek için üslubundan yararlandığı kişiler arasında olduğu söylenebilir. Nitekim eserde de onunla şiir üzerine bir konuşma olur. Müşterî feleğinde karşılaşılanlardan biri de kadın şairlerden biri olan Kurretu'l-ayn Haydar Tâhire¹⁵³'dir. Bu üç isim, cennette kalmayı istemeyerek sonsuz bir yolculuğa çıkmıştır. Bu kişilerin diliyle gazellere yer verilir. Zinderûd ile Hallac arasında karşılıklı uzun bir konuşma geçer.¹⁵⁴ Diğer feleklerde olduğu gibi Mevlânâ burada da düşünceleriyle yol göstericidir:

“Rûmî (Mevlânâ) dedi: Bu kadar çok kaybetme kendini!

Ateş nağmelerinin nefesinde bul benliğini!

Pervasız coşkuyu görmediysen bir bak!

Galip, Hallac ve Acem Hatunu

Coşturdular birlikte Kabe'nin ruhunu,

Bu neğmelerden ruh, sebat kazanır

Evrenin bağrından sıcaklığını alır!”¹⁵⁵

Müşterî feleğinde karşılaşılanlarda birinin İblis olması dikkat çekicidir. Rûmî İblisi, *ayrılık ehlinin efendisi* olarak tanıtır. İblisin hile ve fitneler ile inananları hidayet yolundan alıkoymak için çalıştığını izah eder. İblis ise insanların artık çok kolay yoldan çıktığını söyleyerek sürekli zafer kazanmaktan sıkıldığını ifade eder. Ayrıca daha güçlü rakipler istediğini dile getirerek şöyle feryat eder:

“Vay bana, vay bana, vaylar bana!

Yaratılışı ham, zayıf düşmüş azmi

Bu rakip kaldıramaz benim darbemi!

Gönlü açık bir kul lazım bana!

Daha olgun bir rakip gönder bana!

...

Rabbim gönlü diri bir Hak adamı göster de

¹⁵² Galip (1757-1799): Galib Mehmed Esad Dede veya tanınan kısa adıyla Şeyh Galib, Türk divan edebiyatı şairi, mutasavvıf. İstanbul'da doğmuş, yaşamış ve burada vefat etmiştir.

¹⁵³ Kurretu'l-ayn Haydar Tâhire (ö.1852): İran'da 1852 yılında idam edilen kadın şairdir. Kurretu'l-ayn kelimesi Arapça'da “göz nuru” anlamına gelmektedir.

¹⁵⁴ İkbâl, *Cavidname*, 147, 281.

¹⁵⁵ İkbâl, *Cavidname*, 148.

Belki zevk alırım ben ona yenilmekten!”¹⁵⁶

İkbal’in bu mısraları, dünyanın dört bir yanında fitne ve hilelerle ayrılığa düşmüş, nefsinin arzu ve isteklerine boyun eğerek dünyaya dalmış olan Müslüman halka karşı bir serzeniş, bir isyan niteliğindedir. Ona göre insanlar bu halleriyle acınası bir durumdadır. Ve İblis’in oyuncacı haline gelmişlerdir. İblis bile Hak ehli insanları özlemekte ve kendine güçlü rakipler aramaktadır.

Mevlâna ile göklere yolculuk devam eder ve bir sonraki basamak olan Zühhal (Satürn) feleğine gelirler. İkbal’in hocası Mevlâna’yı en kalbî duygularla överek başladığı bu dizelerde Mevlâna Zühhal feleğini tanıtır:

“Doğruların imamı olan Rum’un Pîr’i Mevlâna

Doğruların her makamına yakından aşına

Dedi: Ey evreni durup dinlemeden gezen kişi

Gördün mü zünnar bağlamış o alemi!

Beline bağladığı o bağı

Bir yıldızın kuyruğundan çaldı!”¹⁵⁷

Zühhal feleği, vatanına ve milletine ihanet etmiş insanların ruhlarının olduğu bir yerdir. Burada bulunan kişiler o kadar rezil bir durumdadır ki cehennem bile onları kabul etmemiştir. Burada iki kişi ile karşılaşılır. Bunların ilki Bengalli Cefer¹⁵⁸, diğeri ise Dekkenli Sâdık¹⁵⁹’tır. İkbal’e göre bu kişiler ülkelerine ihanet etmekle kalmamış, dinlerine ve insanlığa da ihanet etmişlerdir. Çünkü kendi milletlerini yaptıkları yanlış işlerle fesada düşürmüşlerdir. İkbal, bu kişileri “*Kabul görmeyen, ümitsiz, murada ermemiş kişiler*” olarak tanımlar. Cafer ve Sadık’ın ruhları, Müslüman toplum içinde çıkarları için vatanını ve milletini türlü fitnelerle düşmana teslim eden bütün hainleri temsil eder. İkbal: “*Cafer öldü, ruhu hep böyle canlı mı kalacak?*” diyerek yaşadığı dönemde ve gelecekte ülkesine ihanet eden

¹⁵⁶İkbal, *Cavidname*,191-192.

¹⁵⁷İkbal, *Cavidname*,195.

¹⁵⁸ Cafer Ali Han (ö.1765): Babür hükümdarı II.Alemgir’in veziri Sirâcu’d-devle’ye ihanet ederek İngilizlerin yanında yer alan ve savaşın İngilizler’in lehinde sonuçlanmasına neden olan kişidir. Bu hizmetin karşılığında İngilizler tarafından Bengal Valiliği’ne atanmıştır.

¹⁵⁹ Dekkenli Sâdık: XVIII. Yüzyıl’da Mysore Krallığı’nın hükümdarı olan Tipu Sultan’a ihanet ederek ölümüne sebep olan ve Mysore Devleti’nin İngilizler’in eline geçmesini sağlayan kişidir

herkesi tenkit eder. Ona göre nerede bir yağmacı varsa aslı ya Cafer'e ya da Sadık'a dayanır.¹⁶⁰

Zühâl feleğinde daha sonra Hindistan'ın ruhu ile karşılaşılır. Bu ruh feryat etmektedir: *"Dedi Mevlâna: Baki Hindistan'ın ruhu bu işte. Ateş düşürdü feryatları ciğerlere!"*¹⁶¹ İkbâl'e göre Hint ve doğu toplumu, eski adetlere taassup derecesinde bağlandıkları için, kendilerini geleneklerden oluşan bir zindana hapsetmiştir. Bundan dolayı içlerindeki alev sönmüştür.¹⁶²

İkbâl ile Pîr'i Rumî, Ay feleği ile başlayarak toplamda altı feleği ziyaret etmişlerdir. Bu altı felektan sonra Mevlâna'nın refakatinde feleklerin ötesine yolculukları başlar. İlk olarak karşılaşılan sima ünlü Alman filozoflarından Nietzsche¹⁶³'dir. Nietzsche, daha çok dini ve ahlaki kuralları kabul etmemesinin yanında, İkbâl'in nazarında yüce yaratılışlı kişilerden biridir.¹⁶⁴ Mevlâna, Nietzsche'yi şu şekilde tanıtır:

*"Kim bu divane?" dedim ben Mavlâna'ya
'Bu bilgin bir Alman!' dedi o verdiği cevapta
Bu iki âlem arasındadır onun yeri
Neyinden çıkar eski bir ezgi!
Darağacına vurulmayan bu Hallac işte
Eski sözleri söyledi başka şekilde!
Sözleri korkusuz, fikirleri çok yüce
Batılıları sözü, kılıçla bölmüş ikiye!"*¹⁶⁵

Muhammed İkbâl, Nietzsche'nin Allah'ın kulu olma şerefine ulaşamadığını şu şekilde dile getirir:

*"Benlik makamlarındandır 'Lâ' ve 'İllâ',
O 'Lâ'da takıldı, 'İllâ'ya varamadı.
Allah'ın kulu olma makamına yabancı kaldı.*

¹⁶⁰İkbâl, *Cavidname*, 195, 196, 282.

¹⁶¹İkbâl, *Cavidname*, 198.

¹⁶²İkbâl, *Cavidname*, 199-200.

¹⁶³Friedrich Nietzsche (1844-1900): Friedrich Wilhelm Nietzsche Alman filolog, filozof, kültür eleştirmeni, şair ve besteci. Din, ahlak, modern kültür, felsefe ve bilim üzerine metafor, ironi ve aforizma dolu bir üslupla eleştirel yazılar yazmıştır.

¹⁶⁴İkbâl, *Cavidname*, 205.

¹⁶⁵İkbâl, *Cavidname*, 206.

*Tecellînin yanı başında ancak bundan haberi yok.
Ağacın dibinde meyve, ağacı bildiği yok.”¹⁶⁶*

Yolculuk devam eder ve mürid, müridini Firdevs Cenneti'ne götürür. İkbâl, bu bölümde akıl ve kalp üzerinde durarak bu ikisi arasında bir karşılaştırma yapar. Burada Şerefü'n-nisâ¹⁶⁷'nin saf yakuttan yapılmış, damdaki kuşların melaike ile birlikte şarkılar söylediği yüce sarayını ziyaret ederler. Burada yapılan sohbet Şerefü'n-nisâ'nın diliyle, kılıç ile Kur'an'ın birbirini koruyan iki güç olduğu, bunların dost olduğu ve ayrılmaması gerektiği ifade edilir. Ayrıca Müslümanların kılıçsız ve Kur'an'sız kaldığı için Pencab'ın başına neler geldiği hakkında konuşurlar. İkbâl burada Mevlâna'nın Pencap ile ilgili sözlerinin kalbine alevler saldıgını, Pencap ve halkının sıkıntılarından dolayı cennette kederli olduğunu dile getirir. Feleklerin ötesinde ziyaret edilen kişiler arasında Seyyid Ali-yi Hemedâni¹⁶⁸ ve Molla Ganî-yi Keşmirî¹⁶⁹ de vardır. Hemedân ile aralarında bir konuşma başlar. Allah'ın bizi yaratarak imtihan etmesinin sırları üzerine konuşulur. Ayrıca İkbâl, Keşmir ile ilgili dertli olduğunu, bir ulusun başka bir ulusa hükmettiğini dile getirir.¹⁷⁰

İkbâl feleklerin ötesinde Hintli şair Bartrihari¹⁷¹, doğu sultanlarının sarayından Nadir, Abdalî, şehit sultan gibi birçok ismi ziyaret ettikten sonra cennetten ayrılma vakti gelmiştir. Hûri'ler İkbâl'den bir müddet daha Firdevs cennetinde kalmasını isterler. Fakat İkbâl bunu kabul etmez. Çünkü cennet, Allah'ın tecellilerinden biri olsa da bir insan ruhu yalnız onu gördüğü vakit huzuru bulacaktır.¹⁷²

İkbâl, Cavidname'de hocası Mevlâna ile yaptığı manevi yolculukta, her fırsatta Mevlâna'yı, onun sözlerini ve fikirlerini övmekten ve sevgisini ifade etmekten geri durmamıştır. Nitekim feleklere yaptıkları yolculuklarında, Firdevs

¹⁶⁶ İkbâl, *Cavidname*, 207.

¹⁶⁷ Şerefü'n-nisâ: Babür İmparatorluğu'na bağlı I.Bahadır Şah'ın (ö.1712) Pencap Valisi Navab Bahadır Han'ın cesareti ve kahramanlıklarıyla tanınan kızıdır.

¹⁶⁸ Seyyid Ali-yi Hemedâni (1314-1385): Şâh-ı Hemedân lakabıyla tanınan XIV. Yüzyıl'da yaşamış mutasavvıf ve şairdir. Keşmir'de İslam'ın yayılması için büyük çabalar göstermiştir.

¹⁶⁹ Molla Ganî-yi Keşmirî (ö.1668): Tam adı Mirzâ Muhammed Tâhir Ganî-yi Keşmirî'dir. Keşmirli önemli şairlerden biridir.

¹⁷⁰ İkbâl, *Cavidname*, 205-222.

¹⁷¹ Bartrihari (570 - ?) : Aşk, hayat ve zühd ile ilgili konulardaki şiirleriyle tanınan Hintli şair.

¹⁷² İkbâl, *Cavidname*, 208.

cennetindeyken bile rehberinin eseri olan *Mesnevî*'yi okuduğunu şu dizeleriyle ifade eder:

*“Baharlarda yakut fişkirir dağlarından
Bir renk tufanı yükselir toprağından!
Hallaç yayından çıkan pamuk parçaları gibi!
Dağ ve etekleri üzerinde düşer bulut gölgeleri
Dağ, nehir ve güneşin altında
Ben Tanrı'yı perdesiz gördüm orda!
Sabah meltemiyle avare dolaştım Neşat bahçesinde
Dinle neyden'i (Mesnevî'yi) okuyordum neşe içinde!”¹⁷³*

Nihayet feleklere yolculuğun son safhasına gelinmiştir. Mevlâna, Muhammed İkbâl'i Ay feleğinden başlayarak toplamda altı feleği gezdirmiş ve feleklerin ötesine çıkarmıştır. Bu yolculuk sırasında derin ve hikmetli düşünceleriyle İkbâl'in yoluna ışık tutmuş, onun benliğini bulmasında yol gösterici olmuştur. Bu feleklerde tarihte önemli yere sahip birçok şahsiyet ile karşılaşmış ve müzakere etmiştir. Bunların bir kısmı âlim, şair ve kahraman iken bir kısmı da hain, fitneci ve sefil durumda olan kişilerdir. Mevlâna, müridini bu safhadan sonra yalnız bırakır. Çünkü İkbâl, Hakk'la buluşacaktır.

İkbâl, bu bölümde ilâhî cemalin huzuruna çıktığında öncelikle ilim konusuna değinir. Ona göre ilim eğer şer kaynaklı ve tahrif edilmiş ise gözlerin önüne çekilen kalın bir perde gibi, insanın gerçeği görmesine engel olur. Ancak ilmin amacı görüş sahibi olmak ise, o zaman insanı daima ileri götürür ve her zaman yol gösterir. İkbâl daha sonra, içindeki aşkın diline verdiği cesaretle insanoğlunu Hakk'a şikâyet eder. Batıyı tenkit ederek batının bilgisinin yağmacılık olduğunu belirtir. Dünyanın emperyalizm yüzünden içler acısı bir durumda olduğunu söyler. Ayrıca Müslüman toplumunun çaresizliğine değinerek faizcileri, valileri ve inancı kendi çıkarları için bir perde yapan molla ve şeyhleri tenkit eder. Su ve topraktan yaratılmış olan bu âlemin Hakk'ın yüceliğine leke sürdüğünü ifade eder.¹⁷⁴

¹⁷³ İkbâl, *Cavidname*, 216.

¹⁷⁴ İkbâl, *Cavidname*, 252-254.

İlahî cemal, İkbâl'e seslenir ve Zinderûd, onun sesini duyma ve onunla konuşma şerefine erer. İlahî cemâl, insanı neden yarattığını, varlığın niteliğini izâh eder. Dünyada bozgunluk çıkarıcıların, Hakk'ın cemâlinden nasibini almamış kişiler olduğunu ifade eder. “*Hak ereni! Kılıç gibi keskin ol! Sen kendi dünyanın yazgısı ol!*”¹⁷⁵ buyurarak Hakk'tan nasibi almış kişilere: “*Yık kendine uygun olmayan o âlemi*”¹⁷⁶ der. Böylece iman sahibi insanlara, dünyadaki şer ile savaşılabilecek güce sahip olduklarını, dünyayı değiştirebileceklerini ve bunun kendi ellerinde olduğunu dile getirir. İkbâl, İlahî huzurda birçok konu ile ilgili sorduğu soruların cevabını alır. İkbâl'in Müslümanların kaderinin ne olacağı ile ilgili sorusuna *İlahî cemal'in tecellisi*¹⁷⁷ cevap verir ve İkbâl, göklerin ve yerin nur ile dolmasıyla bayılır.¹⁷⁸ Böylece eser son bulur.

Anlaşılabileceği üzere Muhammed İkbâl'in bu eseri, hocası Mevlâna'nın, onun hayatındaki yerini en güzel anlatan eserlerinden biridir. Mevlâna, hayatında olduğu gibi, eserlerinde de ona ışık tutmuş ve her anlamda ona rehber olmuştur.

3.1.2. Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırları)

İkbâl, *Esrar-ı Hodî*'yi ve bu eserin devamı olan *Rumuz-i Bî-Hodî*'yi Mevlâna'nın *Mesnevî*'si ile aynı tarz ve vezinde kaleme almıştır. İsa Çelik, Muhammed İkbâl'in oğlu Cavid'in, *Esrar-ı Hôdi* eserinin yazılma hikâyesiyle ilgili şunları söylediğini aktarır: “*Babam, Hz. Mevlâna'yı rüyasında görür. Mevlâna kendisine der ki: Benim Mesnevî'nin vezni ve şiirlerine göre, yeni bir Mesnevî yazacaksın. Mevlâna, bu Mesnevî'yi üç bölüm olarak yazmasını istemiştir. İlk bölüm benliğin sırrı, ikinci bölüm bensizliğin sırrı ve üçüncü bölüm ise, İslam milletinin geleceği ile ilgili olacak. Ne var ki, babam, Hz. Mevlâna'nın ilk iki bölümle ilgili isteğini yerine getirmiş ancak üçüncü bölümü yazamamıştır.*”¹⁷⁹

İkbâl, Mevlâna'ya olan sevgisini bu eserinde sıkça dile getirmiştir. Eserinde yer alan şiirlerinden birinde bu sevgisini ve hayranlığını şu şekilde dile getirmiştir:

¹⁷⁵ İkbâl, *Cavidname*, 255.

¹⁷⁶ İkbâl, *Cavidname*, 256.

¹⁷⁷ İkbâl, *Cavidname*, 262.

¹⁷⁸ İkbâl, *Cavidname*, 263.

¹⁷⁹ Çelik, *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*, 23-24.

*“Pîr-i Rûm'un feyzi ile ilim sırlarının meçhul defterini okuyamam.
Onun canı alevler saçar. Ben onun yanında kıvılcım gibi bir lahza yanıp sönen
bir parıltıyım.*

*Yanan bir mum, pervaneme hücum etti. Kadehime şarap, baskın verdi. Pîr-i
Rûmi, toprağı iksir yaptı. Benim tozumdan tecelliler gösterdi.*

Çöl toprağından bir zerre, güneş ışığını zapt etmek için yola çıktı.

*Bir dalgayım ki, parlak bir inci vücuda getirmek için onun denizinde
yerleşiyorum.*

.....

*Yaratılışı Hak ile yoğrulan Pîr (Mevlânâ), bana göründü. O Pîr ki, Fars dili
ile Kur'an yazmıştı.”¹⁸⁰*

Yukarıdaki mısralardan da anlaşılacağı üzere İkbâl, Mevlâna'yı büyük bir alev olarak nitelendirirken, kendisini küçük bir kıvılcım; Mevlâna derya iken kendisini onun denizinde bir dalga olarak tanımlamıştır. Böylece Mevlâna'nın kendisi için ne derece önemli olduğunu ifade etmiştir.

İkbâl başka bir şiirinde manevi hocası Mevlâna için “mürşid” kavramını kullanarak şöyle der:

*“Bizim menzilimiz kibriyadır diyen rum mürşidi(Mevlâna)
Benim varlığımın çör çöpüne alev sardı.”¹⁸¹*

3.1.3. Rumuz-i Bi-Hodî (Benliksizliğin İşaretleri)

Esrar-ı Hodî isimli eserden sonra yazılan ve aslında bu eserin devamı olarak kaleme alınmış olan bu eserde Muhammed İkbâl, Pîr'i Mevlâna'yı şu beytiyle anmıştır:

*“Has bahardan renk, ıtrlar bulmalı,
Ahlakından hisseler var almali.
Mürşid-i Rum'dur güzel söz bahçesi
Bir deniz gizler durur söz katresi”¹⁸²*

¹⁸⁰ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 24.

¹⁸¹ İkbâl, *Peyâm-ı Meşrik*, 122.

Mevlâna, eserlerini Hz. Muhammed'in "*Kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa ya hayır söylesin yahut sussun*"¹⁸³ hadis-i şerifini düstur edinerek yazmaya gayret etmiştir. Mevlâna'nın, *Mesnevî*'de ve diğer eserlerinde yazmış olduğu şiirler bunun güzel bir örneğidir. O şiirlerinde az söz ile derin hakikatleri dile getirmiş ve bunu mükemmel bir sanat anlayışı ile gerçekleştirmiştir. Muhammed İkbal de müşdidinin sözlerinden her bir katrenin bir derya kadar derin anlamlar içerdiğini dile getirerek, Mevlâna'nın bu düsturuna değinmiştir. Ayrıca hocasının sözlerini bir bahçeye benzeterak onun şiirlerinin ne denli güzel ve etkileyici olduğunu ifade etmiştir. Müşdidinin sözleri onun için bir gül bahçesi gibidir.

Muhammed İkbal, *Rumuz-i Bî-Hodi*'de bazı yerlerde Mevlâna'nın eserlerinden alıntılar yaparak onu anmış ve düşüncelerinin daha iyi anlaşılması için onun sözlerinden yararlanmışır. Bunun bir örneği Mevlâna'nın şu beytidir:

*"Nüktemiz keskin çelikten öyle bil,
Anlamazsan şimdi huzurdan çekil!"*¹⁸⁴

3.1.4. Armağan-ı Hicaz (Hicaz Armağanı)

İkbal'in hissiyatını en kalbî duygularla kaleme aldığı eserlerinden biri *Armağan-ı Hicaz*'dır. İkbal'in en çok arzuladığı şeylerden biri Hac vazifesini yerine getirerek Hz. Muhammed'in ayak bastığı kutsal toprakları görmektir. Fakat çok istediği halde bu hayali gerçekleşmemiştir. Bu nedenle bu eserinde bir kervanla hacca gittiğini tahayyül eder.¹⁸⁵ Dörder mısradan oluşan kıtalarda farklı konular işlenmiştir.

Bu eserindeki şiirlerinden birinde Mevlâna hayranlığı dikkat çekicidir. Zira İkbal, bu şiirin son mısralarında: "*Mevlâna gibi ezan okudum, Can sırlarını ondan öğrendim*"¹⁸⁶ der. Ali Nihat Tarlan, çevirisini yaptığı *Armağan-ı Hicaz*'ın takdim

¹⁸² İkbal, *Muhammed İkbal Külliyyatı*, 82.

¹⁸³ Buhari, *Kitabu'l-Edeb*, 10/373

¹⁸⁴ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyyatı*, 61.

¹⁸⁵ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyyatı*, 447-460.

¹⁸⁶ İkbal, *Hicaz Armağanı*, 38.

bölümünde İkbâl'in Mevlâna ile ilgili bu sözlerinden dolayı ona Rumî-i Asr (Asrın Mevlânası) dendiğini söylemiştir.¹⁸⁷

İkbâl'in *Armağan-ı Hicaz* eserindeki "Rumî" isimli şiirinden bazı dörtlükler şöyledir:

*“Yine o eski şaraptan iç.
Onun kadehini Perviz'in ülkesi dahi karşılamaz.
Gönül Kâbe'sinin duvarına
Celâleddîn-i Rumî'nin şiirlerini as.*

*Onun kadehinden o lale rengini al.
Ki onun etkisi taşı bile yakuta çevirir.
O şarap ceylana arslan yüreği verir.
Kaplanın postundan lekeleri alır.*

*Şiirleri baştan aşağı ayrılığın acısını anlatır
Ona ulaşmak ayrılık dilini bilmek gerektirir.
Onun neyinden aşk cemaline kapılır insan
Allah'ın cemalinden nasibini alır insan*

*Ve zor olan işlerin düğümlerini çözer
Yoldaki tozları tiryaka çevirir
O tertemiz neyin hoş sesiyle
Bana aşkı ve sarhoşluğu tanıttı*

*(Sözleri) gönlümde kapılar açtı
Toprağımı (bedenim) dünyaya sıhhat verici yaptı
Bana olan saygı onun feyziyle var oldu
Ve varlığımı nice ay ve yıldızlar (melekler) sevdi*

Onun (Mevlâna'nın) hayali yıldızlara ve Ay'a kadar çıkar

¹⁸⁷ İkbâl, *Hicaz Armağanı*, 13.

*Bakışları ta Pervin yıldızından öteye geçer
Güçsüz ve mustarip gönlünü ona teslim et
Onun sözleri gözyaşlarından titreşim (heyecan) elde eder*

*Fakirliğin (dervişliğin) sırrını Mevlâna'dan öğren
Zira onun fakr düşüncesinde (gerçek) zenginlik vardır
İşte öyle dervişlikten sakın, (kork) ki
Başını eğin makamına ulaştırır seni!*

*Ne hoş o zat ki bana sahip çıktı
Benden pak ve tertemiz şarabı döktürdü
Senai'nin Mevlâna'nın gönlünde düşürdüğü ateşinden
Ben de nasibimi aldım o ateşten”¹⁸⁸*

Yukarıdaki şiirden Mevlâna'nın İkbal için ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu anlamak mümkündür. Mevlâna'nın şiirleri İkbal için Kâbe'sinin duvarlarına asılacak kadar değerlidir. İkbal, benlik, fakr, aşk gibi fikir dünyasında önemli yer tutan öğelerde Mevlâna'dan etkilendiğini bu şiirinde açık bir şekilde dile getirmiştir. Ayrıca İkbal, bu şiirde Mevlâna'nın kendisine sahip çıktığını ve Mevlâna'dan manevi devlet başkanlığını ödünç aldığını ifade etmiştir. İkbal'ın bu sözlerinden, fikir sistemini Mevlâna'nın düşünceleri üzerine bina ettiğini ve kendini Mevlâna'nın manevi mirasçısı olarak gördüğünü anlayabiliriz.

3.1.5. Bâl-i Cibrîl (Cabrail Kanadı)

İkbal, Urduca yazdığı gazellerden oluşan bu eserinde tasavvuf, benlik, akıl ve aşk, nefse hâkim olma, Müslümanların durumu gibi birçok konuya değinmiştir. Eserde fikir ve sanat anlayışı açısından Urdu edebiyatında birer şaheser olan birçok şiir bulunur.¹⁸⁹ Bunlardan biri de uzun bir manzume olarak yazılmış olan “Mürşit ve

¹⁸⁸ İkbal, *Hicaz Armağanı*, 37-38.

¹⁸⁹ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 12.

Mürit” isimli şiiridir. İkbâl, Mevlâna’yı “mürşit”, kendisini de “mürit” olarak tanımlar.¹⁹⁰

Mevlâna’nın Muhammed İkbâl için önemini daha iyi anlamak için “mürşit” ve “mürit” kavramları üzerinde durmak gerekir. Mevlâna’nın tasavvuf anlayışına bakıldığında bir insanın Allah’a daha yakın olabilmesi ve kâmil insan mertebesine ulaşabilmesi için manevi bir eğitimden geçmesi gerekir. Tasavvufta bu durum “Seyr-ü sülûk” olarak da isimlendirilir. Mevlâna’ya göre bir insanın kâmil insan olma yolunda ilerlemesine engel olacak düşmanları vardır. Bunlar; nefis ve şeytandır. Bu iki düşman Allah yolunda olan kişileri tuzaklarla yolundan etmeye çalışır. Bir insanın bu tehlikeler hakkında bilgi ve deneyimi yoksa bu yolda ilerlemekte zorlanabilir. Böylece korku ve tehlikelerle yüzleşmek durumunda kalabilir. Bu noktada insanın bir mürşide, yani bir yol göstericiye ihtiyacı vardır. Mevlâna bu düşüncesini *Mesnevî*’de şu mısralarla dile getirmiştir:

“Ey Hakk yolunun yolcusu kendine pir seç; çünkü bu yolculukta pirsiz olursan, pek büyük afetler, korkular, tehlikeler vardır. Çok defa geçtiğin bu yolda bile kılavuzsuz geçersen şaşırır kalırsın. Ya hiç görmediğin yolda ne olursun? Aklını başına al da kılavuzsuz olarak yola düşme. Ey ahmak, eğer başında mürşidin gölgesi olmazsa, gulyabani sesleri seni şaşırtır, yolunu saptırır. Gulyabani sesleri, seni yoldan çıkarır ve tehlikeye düşürür. Bu yola düşmüş, senden daha akıllı kişiler vardır ki hepsi de pirsiz sapıttılar. Yalnız, yanlış gidenlerin nasıl yoldan şaşırdıklarını Kur’an’dan dinle; kötü ruhlu şeytanın, onları ne hale getirdiklerini anla. Şeytan onları doğruluk yolundan, insanlık yolundan yüzbinlerce yıl uzaklara düşürdü, felaketlere uğrattı, çıırçıplak bıraktı.”¹⁹¹

İkbâl’in, Mevlâna’nın felsefesini ve tasavvuf anlayışını çok iyi bildiği gerçeği dikkate alındığında Mevlâna’yı kendine “pîr” olarak seçmesi, onu kendine bir rehber ve yol gösterici olarak gördüğünü açıkça ortaya koyar.

İkbâl, “Mürşit ile Mürit” isimli şiirinde Mevlâna’ya içini döker. Ona birçok konu hakkında danışır ve sorular sorar. Bu soruların cevaplarını da Mevlâna’nın

¹⁹⁰ İkbâl, *Cebraîl Kanadı*, 156.

¹⁹¹ Mevlâna, *Mesnevî*, 88.

Mesnevî'sinden beyitlerle cevaplar. Kendini "Hintli Mürid" mahlası ile tanıttığı şiirine şöyle başlar:

"Hintli Mürit:

*Hakikat tanır gözlerden kan deryası boşalır,
Zira çağdaş bilim, dini horlamaktadır.*

Pîr-i Rumî:

*Bilim, vücuda giydirildiğinde yılan olur;
Ama gönle giydirilirse sevgilin olur!"¹⁹²*

Muhammed İkbal, burada çağdaş bilim ile batılı ülkelerde başlayarak dünyaya yayılan materyalist bakış açısını eleştirmiştir. Çünkü bu bakış açısı evrendeki her şeyi madde olarak görür. Manevi değerlerden uzaktır. İnsanların davranışlarını, insanlar arası ilişkileri, aile ve toplum hayatını belirleyen etkenleri madde ile açıklamaya çalışır. Ahlâkî değerlerden uzak olan ve bir yaratıcının varlığını inkâr eden bu düşünceye sahip insanların olması İkbal'i dertlendirmiş, o da içini Pir'ine dökmüş ve ondan hikmetli bir cevap almıştır. Mevlâna dünyaya nasıl bakılması gerektiğini ve bilimin ne şekilde insanın lehine olduğunu açıklamıştır. Ona göre bilim temiz yaradılışlı insanlar elinde olduğunda ve madde ile değil de gönül gözü ile bakıldığında insanın sevgilisi olacaktır.

Şiirin devamında İkbal modern çağın getirdiği olumsuzluklara değinir. Ona göre bu çağ inançsızlık getiren bir beladır. İncancı olmayan gönüller de dolayısıyla aradığı huzuru bir türlü bulamamakta ve bundan dolayı keyifsizdir. Ayrıca İkbal Avrupa'nın durumuna acıyarak şöyle der: "*Yazık Avrupa'ya! Gelişmiş ve parıltılıdır, Nağme onu toprağa doğru çekip durmaktadır.*"¹⁹³ Böylece maddi zenginliğin ve gelişmişliğin gönüllerin tatmini için yeterli olmadığını, Avrupa'nın dışardan göz kamaştırır gibi görünse de aslında kendi içinde mutsuz olduğunu ve kan ağladığını ifade etmiştir.

¹⁹² İkbal, *Cebrail Kanadı*, 156.

¹⁹³ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 156.

İkbal, eğitim hayatının bir kısmını kendi ülkesinde, bir kısmını da Avrupa’da geçirmiştir. Birçok âlim ve filozofun fikirleri üzerinde mülâhaza etmiş olmasına karşın iç dünyasında huzur bulamadığını şöyle dile getirir: “Okudum ben Doğu’yla Batı’nın bilimlerini. Ama içimdeki dert ve keder hâlâ bitmedi.”¹⁹⁴ Pîr-i Rumî ona şöyle cevap verir: “Ehliyetsiz her el hasta eder seni; Annene gel ki tedavi etsin seni!”¹⁹⁵

Allame, Müslümanların Batı’ya özenmesinden dolayı mahzundur. Okul çağındaki gençlerin Batı’ya özenmelerini, onlar gibi giyinip onlar gibi yaşamaya çalışmalarını eleştirir ve onları “Batı’nın zavallı avları” olarak görür. Çünkü yukarıda da bahsettiğimiz üzere Batı ülkeleri, inançsızlık ile kavrulmakta ve ahlaki değerlerden uzak bir hayat sürmektedir. Bu nedenle Müslümanların onlara benzeme sevdasını “Doğuluların gözleri Batıyla büyülenmiş” diyerek eleştirir. Mevlâna’nın şu mısralarını da Batı sevdalılarına cevap olarak verir: “Gerçi gümüşün de görünüşü beyaz ve yenidir. Yine de onunla el ve elbiseler kirlenir!”¹⁹⁶

Mevlâna’nın, insanın yüce ve değerli olduğunu öne çıkaran düşünceleri, birçok düşünür gibi İkbal’i de etkilemiştir. Mevlâna’ya göre her insan Allah’ın nurundan bir zerredir. Her insanın iç dünyası bir âlemdir. İkbal, şiirinde müridine şöyle hitap eder: “İnsanlık sırrından haberdar et beni. Güneş ve ay yap bu toprak zerresini!”¹⁹⁷ Pîr-i Rumî, bir bedenden öte Allah’ın nurundan nasibini almış olan insan ruhunun ne kadar değerli ve derin yaradılışlı olduğunu müridine şu sözleriyle anlatır: “Onun dışını sivrisinek bile altüst eder, iç âlemiyse yedi gökyüzünü içine hapseder!”¹⁹⁸

3.1.6. Peyam-ı Meşrik (Şark’tan Haber)

İkbal’in Mevlâna’yı zikrettiği bütün eserlerinde ilk göze çarpan noktalardan biri ona olan saygısı ve sevgisidir. *Peyam-ı Meşrik* isimli eserinde de bu sevgi ve muhabbeti görmek mümkündür. O, kendini sıkıntıda hissettiği zamanlarda

¹⁹⁴ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 157.

¹⁹⁵ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 157.

¹⁹⁶ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 157.

¹⁹⁷ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 158.

¹⁹⁸ İkbal, *Cebrail Kanadı*, 158.

Mevlâna'yı mana âleminde bir kurtarıcı olarak görmüştür. Bazı zamanlar bir düşünürün fikirleri, İktbal'in düşüncelerini rahatsız edecek derecede etkiler ve inancından şüphe etmesine neden olacak olursa, Mevlâna'nın düşüncelerinin onu nasıl kurtardığını ve kendisini nasıl emniyette hissettirdiğini "Rûmî ve Hegel" isimli şiirinde şu şekilde ifade etmiştir:

"Fikir tırnağıyla bir gece Alman'ın düğümünü çözüyordum.

Fikri ebedden giysiyi soyunca (bütün çıplaklığıyla ortaya koyunca)

Onun hayâli karşısında dünya, onun kısır düşüncesinden utandı.

Onun deryasına dalınca, akıl gemisi tûfâna tutuldu.

Uykuya yenik düşerek, bâkî ve fânî, her şeye göz yumduğumda,

Şevk bakışı keskinleşti ve ilâhî bir pîr yüzünü gösterdi.

Tecellîsinden Rûm ve Şâm ufukları nurlanan bir güneş gibiydi.

Şûlesi, karanlık dünyada, çöle yol gösteren lamba koyuyor,

Onun sözlerinden, kırmızı lâleler misali mânâlar doğuyordu.

Bana: "Ne yatıyorsun? Kalk. Serapta gemi mi yüzdürüyorsun?"

Akılla aşk yolu mu arıyorsun? Elinde mumla güneşi mi arıyorsun?" dedi. "199

Muhammed İktbal, bu eserinde birçok filozof, şair ve düşünürü bir mukayese içinde değerlendirmiştir. Bu düşünürleri zihninde konuşturan İktbal'in değindiği şahsiyetlerden biri de hayranı olduğu Mevlâna'dır. Mevlâna dışında, Alman filologlardan Goethe, Nietzsche, Rus yazarlardan Tolstoy, Alman filozof ve ekonomist Karl Marks ve yine Alman düşünürlerden Hegel gibi birçok ismi ele almıştır.²⁰⁰ Muhammed İktbal, bu düşünürlerden Goethe ile Mevlâna'yı karşılıklı olarak konuşturduğu "Mevlana ve Goethe" isimli şiirini Mevlâna'nın eserlerinden bir beyit ile sonlandırır:

"Bahtiyarlar sırta mahrem oldu tek,

Her akıl şeytanda, Âdem aşk demek. "201

Muhammed İktbal, diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de bazı gazellerinde Pir'ine olan muhabbetini dile getirerek düşüncelerini kendisine rehber

¹⁹⁹ Muhammed İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, 186-187.

²⁰⁰ Muhammed İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, 182-190.

²⁰¹ Muhammed İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, 189.

edinmiştir. *Peyam-ı Meşrik*'te kaleme almış olduğu bir gazelinde düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Mürşid-i Rum der iken “menzilimiz Kibriya”

Varlığın çerçöpe sardı alev bilesiniz!”²⁰²

3.2. MUHAMMED İKBAL'İN BENLİK DÜŞÜNCESİNDE MEVLÂNA'NIN ETKİSİ

3.2.1. Mevlâna ve Muhammed İktbal'e Göre İnsan

Mevlâna insanın değeri ile ilgili *Mesnevî* isimli eserinde şöyle ifade eder: *“İnsan bir cevherdir, gökyüzü ise ona arazdır (işarettir). Her şey parçadır, basamaktır. Maksatsa insandır. Ey akıllar, tedbirler, fikirler kulu olan bey, mademki böylesin, kendini neden böyle ucuza satıyorsun? Sana hizmet etmek bütün varlık âlemine farzdır. Bir bilgi denizisin ki bir ıslaklıkta gizlenmiş; bir âlemsin ki üç arşın boyunda bir bedene bürünmüş.”²⁰³* Mevlana'nın bu sözlerinden anlaşıldığı gibi ona göre yaratılan her şey insan içindir. Allah eşyayı insanın hizmeti için yaratmıştır. Ayrıca maddi bedeninin ötesinde her insanın ayrı bir âlem olduğu anlaşılmaktadır. Her insanın bir âlem olduğu düşüncesini Muhammed İktbal'de de görüyoruz. İktbal *Cavidname*'de şöyle der: *“Yaşamak her an bir inkılapdır. Çünkü bu bir âlem aramaktır. Ben'i bulmamak var olmamak demektir.”²⁰⁴* Mevlâna'nın ve Muhammed İktbal'in yukarıdaki sözlerinden her ikisinin de felsefesinin temelinde “insan” olduğu anlaşılmaktadır. Her iki düşünür de her insanın kendi içinde birer âlem olduğunu düşünmüştür.

Mevlâna'ya göre insan aslında kendi değerinin ve sahip olduklarının farkında olmaktan uzaktır. İnsanın sahip olduğu hırs ve daha fazla maddi zenginlik isteği ona zarar vermekte ve onu zamanla değersizleştirmektedir. Bundan dolayı: *“Madem ki böylesin, kendini neden böyle ucuza satıyorsun?”* demiştir.²⁰⁵ Başka bir yerde de bu

²⁰² Muhammed İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, 171.

²⁰³ Mevlâna, *Mesnevî*, 482.

²⁰⁴ İktbal, *Cavidname*, 226.

²⁰⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, 482.

konuyla ilgili şunları söyler: “Zavallı insan, kendisini hakkıyla tanıyamadı, bilemedi. Fazîlet makamından geldi, lakin noksan âlemine düştü. İnsan kendini ucuza sattı. Atladı, kendini bir hırkaya yamadı gitti.”²⁰⁶ Bu noktada Muhammed İkbal’in “Ben’i bulmamak var olmamak demektir.” sözünün aslında ne anlama geldiği daha iyi anlaşılmaktadır. İnsan kendini tanıyamazsa, layık olduğu değer çok uzağında kalacaktır. Bu nedenle Mevlâna ve Muhammed İkbal’in, insanın kendini keşfetmesini istedikleri söylenebilir.

Mevlâna, yaratılmış varlıkları gruplandırarak ele almıştır. Ona göre Allah varlıkları üç çeşit yaratmıştır. *Mesnevî* isimli eserinde bu mahlûkatları bir izah ile ele almıştır. Bu varlıkların ilki meleklerdir. Onlar, şerden uzak, sadece Allah’a ibadet eden, ilim sahibi varlıklardır. İçlerinde sonsuz bir Allah sevgisi taşırlar. Kibir, cimrilik, hırs gibi kötü özelliklerden hiçbir eser yoktur. Bir diğer grup ise hayvanlardır. Bu varlıklar ise sadece kendi güvenleri ve karın tokluğu derdinde olup ilimden uzaktır. Onlar şerden de iyi özelliklerden de habersizdirler.²⁰⁷ Yatılmış olan diğer grup ise insanlardır. İnsanlar iki gruptan da izler taşır. Mevlâna bu düşüncesini: “İnsan yarısı ile süflîyyete, yarısı ile de akıl ve ulvîyyete maildir.”²⁰⁸ diyerek ifade eder.

Mevlânâ’nın düşüncelerine göre insanı asıl kıymetli kılan özellikleri, meleklerle benzeyen manevi yönüdür. İnsan bu yönünü ibadetlerini büyük bir ihlas ile yaparak, Allah sevgisini dünyevî hırs, hevâ ve isteklerinin önüne bir set gibi çekip onun aşkıyla yanarak ve kendini ilim konusunda daima ileri götürecek ameller işleyerek geliştirebilir. Böylece hayvanî özelliklerden sıyrılarak meleklik yönüne doğru kendi çabalarıyla mesafe kat eder.²⁰⁹

Canlı varlıkları üç gruba ayırarak izah eden Rumî, daha sonra insanı da kendi içinde üç gruba ayırmıştır. Bunlardan ilki kendilerini sadece Allah’a adayarak yaşarlar. Nefislerinin isteklerinden uzak durarak kendilerini kontrol etmeyi başarmışlardır. Fizikî açıdan et ve kemikten oluşuyor olsalar da onlar melekler dünyasına daha yakındırlar. Böylece her insanın dünyadaki hedefi olması gereken “kâmil insan” olma şerefine ulaşmışlardır. Bir diğer insan topluluğu ise bir lütuf ile

²⁰⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, 219.

²⁰⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, 339-340.

²⁰⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, 340.

²⁰⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, 341.

yaratılmış olma ve dünyaya gönderilme sebeplerini unutarak amaçsız bir yaşam sürmektedirler. Sahip oldukları şeref ve haysiyetin değerini bilmeden hayvanlar gibi nefis ve şehvetlerinin peşinden gitmeyi seçmişlerdir. Asıl yapmaları gereken şeytanın kendilerine kurduğu oyunlara karşı savaşmak olmasına rağmen onlar bu mücadeleden uzak, Ahiret hayatını önemsemeyen yaşamaktadırlar. Bu kategorideki insanları Allah'a iman etme şerefinden yüz çeviren insanlar olarak düşünmek mümkündür. Diğer bir grup ise bir yandan insana has özelliklere sahipken diğer yandan hayvanî özellikleri olan insanlardır. Bu insanlar kendi içinde sürekli bir mücadele içerisinde. Bazı zamanlar insanı meleklerle yaklaştıran davranışlar sergilerken bazı zamanlarda nefislerine yenik düşerek insana yakışmayan davranışlar yaparlar. Mevlâna, bu kategoriye mensup insanları *Mesnevî*'sinde: “*yarı insan yarı hayvan*” olarak izah etmiştir.²¹⁰

Muhammed İkbâl de Mevlana gibi insanın kendi değerini nasıl belirlediğini *Esrar-ı Hodî*'de “Elmas ve Kömürün Hikâyesi” başlıklı bir şiir ile izah etmiştir.²¹¹ İkbâl, elmas ile kömürü konuştuğu bu hikâyede içinde Allah aşkı bulunan, benliğini keşfeden ve Allah'ın yasakladığı amellerden koruyan insanları elmasa benzettir. Onlar içlerindeki Allah aşkı ile yanmakta ve pişmektedirler. İkbâl hikâyesinde şöyle der: “*Benim vücudum bu pişkinlik neticesinde parıl parıl hale geldi. Sinemde ne tecelliler zühûr etti. Sen ham kaldığın için böyle hor hakir oldun.*”²¹² Allah'ın koyduğu kanunlardan habersiz bir şekilde yaşayan, nefsinin arzularına yenik düşenler ise kömür olarak kalmaktadırlar. Elmas en değerli mücevher iken kömür kimsenin değer vermediği bir maden olarak kalmaya mahkûmdur.²¹³ Böylece Mevlâna'nın meleklerle benzettiği grubu İkbâl elmasa benzetmiştir. Mevlâna'nın hayvanlara benzettiği grubu da İkbâl kömüre benzetmiştir. Bu benzetmelerle insanın hangi durumlarda değerli olduğunu; hangi durumlarda da sahip oldukları değeri düşürdüklerini anlatmışlardır.

Yukarıda yapmış olduğumuz mukayeseden de anlaşılacağı üzere İkbâl de Mevlâna gibi yaratılan varlıkları bir hiyerarşi içinde değerlendirdiğinde, evrendeki en

²¹⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, 339.

²¹¹ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 54.

²¹² İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 55.

²¹³ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 56.

mükemmel varlık olarak âdemoğlunu göstermektedir. İnsanın ilk amacı benliğini geliştirerek kâmil insan olmak için var gücüyle çalışmak olmalıdır.

Muhammed İktbal'in insanın yeryüzündeki varlığı ve yaratılış gayesi ile ilgili düşünceleri, mürşidi olarak telakki ettiği Mevlâna'nın fikirleri ile büyük benzerlikler taşımaktadır. İktbal'e göre insan kendi özüne dönmeli kendi âlemini keşfetmelidir. İnsan, kâinatta bulunan diğer varlıkların yönünü tayin edebilecek kuvvette yaratılmıştır. Yüce yaratıcı da insanın bu gücünü kullanmasında yaratılış amacına uygun olduğu sürece destek verir. Burada âdemoğluna düşen şey azimli olması ve yaratılış gayesine giden yolda ilk adımı atmasıdır. Eğer insan, kendinden beklendiği şekilde bu azmi göstermez ve özünde bulunan bu zenginlikleri kullanmazsa kendisinde verilmiş olan ruh ve gönlü sertleşerek cansız bir maddeden ibaret hale gelecektir.²¹⁴

Mevlâna ve İktbal'in yukarıdaki düşüncelerinden anlaşılacağı, gibi insan dünyadaki en değerli varlıktır ve yeryüzünün halifesi²¹⁵ konumundadır. Ancak her iki düşünürü göre de insan sahip olduğu bu değer farkında olmalı ve kendini tanımalıdır. İnsanın değeri kendi elindedir. İnsan yaratılış amacına uygun olarak yaşadığında melaike veya elmas değerinde olacağı gibi, bu amaçtan uzak kaldığında ise değersizleşerek hayvan veya kömür değerinde olacaktır.

3.2.2. Muhammed İktbal'e Göre Benlik

İngilizce'deki *self* ve Arapça'daki *nefs* sözcüklerinin karşılığı olan benlik kavramının Türkçe'deki felsefe literatürüne girişi yeni de olsa bu kavramın tarihi çok eskilere gitmektedir. Benlik kavramı, felsefenin en belirsiz kavramlarından biridir. Bu belirsizliğin nedenlerinden birisi benliğin çok boyutlu bir kavram olmasından kaynaklanmaktadır. Benlik kavramının teolojik ve felsefi yönleri olduğu gibi psikolojik ve sosyolojik boyutları da bulunmaktadır.²¹⁶

Muhammed İktbal'in benlik düşüncesine geçmeden önce benlik kavramının felsefe tarihindeki yerine kısaca değinmek istiyoruz. Benlik düşüncesi felsefe tarihi

²¹⁴ İktbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 30.

²¹⁵ Bakara Sûresi 2/30

²¹⁶ Şehabettin Yalçın, "Ben Neyim?", *Bevtulhikme Dergisi*, 1/2, (Aralık: 2011): 28.

boyunca birçok düşünür tarafından ele alınmıştır. Batı felsefe tarihinde benlik düşüncesi, daha fazla iki yönüyle öne çıkmıştır: bilginin öznesi olarak benlik ve bilginin nesnesi olarak benlik. Özne olarak benlik, daha çok aktif bir varlık iken nesne olarak benlik pasiftir. Felsefe tarihine bakıldığında Sokrates (M.Ö 469-399), Platon (M.Ö 427-347), Aristoteles (M.Ö 384-322), Farabi (870-950), Descartes (870-950) ve Hegel (1770-1831) gibi ünlü rasyonalist filozoflar, daha çok benliğin özne yönüne vurgu yapmışlardır. Demokritos (M.Ö. 460-370), Epiküros (M.Ö. 341-270), John Locke (1632-1704) gibi empirist filozoflar ise benliğin nesne yönünü öne çıkarmışlardır. Bu iki farklı bakış, benlik hakkındaki bilginin mahiyetine de yansımıştır. Benliğin daha çok özne yönüne vurgu yapan rasyonalist düşünürler, özne olarak benlik bilgisinin diğer bilgilere göre daha kesin olduğunu, zira burada aracısız ve doğrudan bir bilincin söz konusu olduğunu iddia etmişlerdir. Benliğin nesne yönünü öne çıkararak empiristler düşünürler ise nesne olarak benlik bilgisinin diğer nesnelere bilgisinden yöntem itibarıyla farklı olmadığını ve dolayısıyla aynı kesinliğe sahip olduğunu öne sürmüşlerdir.²¹⁷ Immanuel Kant (1724-1804) ise bu iki karşıt görüş arasında orta bir yol izleyerek benliği her iki yönüyle ele almıştır. Ayrıca benliğin bilinen yönü ile bilen yönünü birbirinden ayıran Kant, rasyonalistlerle empiristler arasında bir sentez yoluna gitmiştir.²¹⁸

Benlik kavramını felsefi düşüncesinin merkezine alan en önemli düşünürlerden biri Descartes'tir. Ona göre benlik düşünen, yalın ve ölümsüz bir tözdür. Benliğin mahiyetine ilişkin bu bilgiye rasyonel bir sezgi ile ulaşılabileceğini öne süren ve bu bilgiyi diğer bilgilerden ayıran Descartes, ben bilgisinin tüm bilgilerimiz arasındaki en kesin bilgi olduğunu iddia etmiştir. Zira bu düşüncesini "Düşünüyorum, o halde varım." diyerek ifade etmiştir. Her şeyden Descartes'e göre insanın kendi varlığından kuşku duyması bile aslında şüphe etmekte olan bir benliğin kuşkusuz varlığını gösteren bir kanıttır. Descartes böylece kuşkunun benliğin var oluşuna dair bilgiyi etkilemeyeceğini öne sürmüştür.²¹⁹

²¹⁷ Yalçın, "Ben Neyim?", 30.

²¹⁸ Immanuel Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, çev. Ülker Gökberk, İoanna Kuçuradi, Gertrude Durusoy, Füsün Akatlı, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları), 107-110

²¹⁹ Rene Descartes, *Philosophical Writings of Descartes*, çev. J. Cottingham, R. Stoothoff, D.Murdoch, (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1988), 195.

İkbâl'in benlik düşüncesinde ortaya koyduğu ideale ulaşma fikri Nietzsche'de de görülür. Özellikle Muhammed İkbâl'in insan-ı kâmil ile Nietzsche'nin üstün insanı birkaç açıdan benzerlik gösterir. Her iki düşünür de insanın ulaşmayı hedefleyeceği bir ideal ahlâkî seviyeyi belirtmiş ve yaşamın amacını da bu ideale dayandırmıştır. Nietzsche'ye göre üstün insan yeryüzünün anlamıdır ve insanların hor görüsünün batacağı bir ummandır. İnsan ise, hayvanla üstün insan arasına geçirilmiş bir iptir. İnsanı değerli kılan şey onun bir köprü olmasıdır. Bir amaç olması önemli değil; insanda sevilebilecek husus, onda bir karşıya geçiş ve batışın olmasıdır.²²⁰

Muhammed İkbâl'in benlik düşüncesini çoğu eserinde görmek mümkün olsa da bunu en çok *Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırları)* adlı eserinde "*hodî (benlik)*" kavramı üzerinden bizlere aktarmıştır.²²¹ İkbâl, bu eserinde benliğin nelerden güç aldığını, hangi durumlarda benliğin zayıf düştüğünü dile getirdikten sonra insanın benliğini manevî bir eğitime tabi tutması gerektiğini ifade eder. İkbâl, bu eğitimin sonunda varılacak en yüksek makamın "*Merd-i Mü'min*"²²² makamı olduğunu söyler.²²³ Bu açıdan İkbâl'in benlik ve benliğin geliştirilmesi ile ilgili fikirleri üzerinden aslında insan-ı kâmil düşüncesini aktardığı söylenebilir.

Muhammed Han Kayanî,²²⁴ İkbâl'in çeşitli eserlerinden şiirlerini derlediği ve İkbâl ile ilgili düşüncelerini aktardığı bir eserinde şöyle der: "*Benlik felsefesine İkbâl'in insan-ı kâmil felsefesi de denilebilir. Çünkü bu şiirlerde İkbâl insan-ı kâmil arayışı içindedir ve onu tarif etmeye çalışmıştır.*"²²⁵

Muhammed İkbâl, "ben" kelimesine karşılık olarak Farsça eserlerinde *hodî* kelimesini kullanmıştır.²²⁶ İkbâl; İngilizce eseri *The Reconstruction of Religious*

²²⁰ Friedrich Wilhelm Nietzsche, *Zerdüşt Böyle Buyurdu*, çev. Osman Derinsu, (İstanbul: Varlık Yayınları, 2012), 22-23.

²²¹ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 21.

²²² "Merd-i Mü'min" sözlükte "Mü'min kişi" anlamına gelir. İkbâl, Tasavvuf düşüncesinde varılacak en yüksek mertebe olan "Kâmil İnsan" mertebesini eserlerinde Merd-i Mü'min olarak isimlendirmiştir.

²²³ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 29-40.

²²⁴ Pakistanlı ilim adamı ve yazar. Türk vatandaşlığına geçmiş olup Türk yazarlar birliği üyesidir.

²²⁵ Muhammed Han Kayani, *Muhammed İkbâl*, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2015), 41.

²²⁶ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 27.

Thought in Islam (İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşâsı) isimli eserinde ise ben kelimesine karşılık olarak *ego* veya *self* kelimelerini kullanmıştır.²²⁷

Muhammed İkbâl *Hodî* kelimesi hakkında şöyle der: “*Bu kelime istenerek seçilmiş değildir. Kelimenin edebî açıdan birçok zayıf yanı bulunmaktadır. Ahlakî açıdan ise, Farsça ve Urduca’da genellikle menfî anlamda kullanılmıştır. Bildiğim kadarıyla bu iki dilde hodî kelimesinin kötü çağrışımlarını ortadan kaldıran eş anlamlı bir kelime de yoktur. Ben, söz konusu kelimeyle insanın kendi varlığını tanımasını, kendine güvenmesini ve dayanmasını, kendi kendisine saygı duymasını, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koymasını; bütün bunların insan için, hayat için son derece önemli olduğunu anlatmak istiyorum. Benim kullandığım anlamda hodî kelimesi ile bencillik, gurur, öfke gibi anlamlara gelen enâniyet duygusunun hiçbir ilgisi yoktur!*”²²⁸ Muhammed İkbâl’in bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere *hodî*’nin en değerli yanı, insanın kendini tanıması, özündeki zenginlikleri keşfetmesi ve bunların farkında olmasıdır.

İkbâl bir makalesinde şöyle der: “*Benlik (Hodî) sözcüğü hakkında okuyucuyu aydınlatmak gerekir, zira bu sözcük genellikle Urdu dilinde kullanılan ‘kibir’ anlamına gelmez. Bunun anlamı ‘nefsi tanıma’ veya ‘kişiliğin belirlenmesi’dir. Bileşik sözcük olan ‘benlikten geçme’ sözcüğü de aynı anlamda kullanılmıştır.*”²²⁹

İkbâl, *Câvidnâme* isimli eserinde benlik ile ilgili fikirlerini şu beyitte ifade etmiştir:

“*Ben’i bulmamak mevcut olmamak demektir.*

(Onu) bulmak, kendini kendine vermek demektir.”²³⁰

Yukarıdaki beyitten de anlaşılacağı üzere İkbâl’e göre kâinat sahnesinde gerçek anlamda var olmanın ilk şartı benliğini keşfetmektir. Kendi benliğinden habersiz bir şekilde yaşamını sürdüren ve benliğini aramayan insan, ona göre yok hükmündedir. Fakat insan çabaları sonucunda benliğini bulduğunda kâinatta sahip olduğu gerçek değeri bularak kendini mükâfatlandırmış ve kâmil insan derecesine

²²⁷ İkbâl, *İslam'da Dinî Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 129.

²²⁸ İkbâl, *İslam'da Dinî Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 148.

²²⁹ Muhammed İkbâl, *Makaleler*, çev. Celal Soydan, (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 107.

²³⁰ İkbâl, *Câvidnâme*, 295.

ulaşmış demektir.²³¹ Bu açıdan bakıldığında İkbâl'in kâmil insan olma gayesi taşımayan insanların sonu ile ilgili düşüncesi mürşidi Mevlâna'nın düşüncesi ile benzerlikler taşır. Mevlâna da bu insanları her şeyden habersiz bir şekilde yaşayan hayvanlar âlemine benzetmiş ve insan olarak gerçek anlamda bir değerlerinin olmadığını düşünmüştür.²³²

Muhammed İkbâl; Yüce Allah'ın, insanı özünde kendi benliğini keşfetme isteği ile yarattığını ifade etmiştir. Dolayısıyla kişinin benliği, hangi mertebede olursa olsun kesinlikle bu isteği taşır ve bunu gerçekleştirmek için içten içe bekler. Muhammed İkbâl'e göre cihanda yaratılmış olan her varlık yaratılış itibariyle kendini göstermek ve böylece *Mutlak Ene*'ye ulaşmak için çalışır. İnsan eğer içindeki bu isteğin sesini duymazdan gelir ve bu isteği eyleme dökmekten uzak bir biçimde yaşarsa nefes alıp veriyor da olsa mana âleminde onun artık maalesef bir ölüden farkı yoktur. Fakat kişinin benliğini bulma isteği güçlü olursa, güneş gören ve bol su alan sağlıklı bir bitki gibi gelişip çiçekler açarak ilâhî meziyetleri elde etme şerefine ulaşacaktır.²³³

İkbâl, benliğin bazı amaçlarının olduğunu ifade etmiştir. Hodî'nin bir teşbih ile insan için *nur noktası* veya *can nuru* olduğunu, maddeten et ve kemikten meydana gelen fani insanlar için bir *hayat kıvılcımı* olduğunu dile getirmiştir. İnsanın özünde taşıdığı bu kıvılcımın ayağa kalkması için hodî'nin bir amacının olması gerekmektedir. Meşakkatli de olsa bu amacı gerçekleştirmek için gidilecek olan yol insana güzel gelecektir. Muhammed İkbâl'in görüşüne göre devamlı faaliyet, yaratma lezzeti, zorluk ve tehlikeler içinde yaşamını sürdürmek gibi şeyler, hodî'nin amaçlarına erişmesi için birer kıvılcım vazifesi görecektir.²³⁴ İkbâl'in can nuru tasvirini Mevlâna'nın eserlerinde de görmekteyiz. Mevlâna şöyle der: "*Gerçi gölge de güneşin varlığında bir nişan verir. Fakat asıl güneş, her an can nuru bahş eyler. ...Zaten cihanda güneş gibi benzeri bulunmaz başka bir şey yoktur. Bakî olan can güneşi, öyle bir güneştir ki, asla gurub etmez.*"²³⁵

²³¹ İkbâl, *Câvidnâme*, 295.

²³² Mevlâna, *Mesnevî*, 340.

²³³ İkbâl, *Bâl-i Cibrîl*, 70.

²³⁴ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 33.

²³⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, 26.

Muhammed İkbal, benliği yeterince olgunlaşmış olan insanın, hak huzurunda kendini yok hükmünde sayacağını belirtmektedir. Ancak aynı insan, haksızlık ve yanlış inanışlara karşı dimdik durarak bütün benliği ile güçlü bir şekilde kendini gösterecektir. İkbal'in görüşüne göre Allah'tan korkmak mü'min kişinin vasıflarından olmakla birlikte, Allah dışındaki varlıklardan korkmak ise gizli bir müşriklik vasfıdır.²³⁶

Muhammed İkbal'e göre kişinin kâmil insan mertebesine ulaşabilmesi için benliğini terbiye etmesi, nefesine hâkim olmayı öğrenmesi ve benliğini güçlendirmesi gerekir.²³⁷ Şimdi İkbal'in bu konularla ilgili görüşlerini ve bu görüşlerindeki Mevlâna etkisini ele alacağız.

3.2.3. Benliğin Terbiye Edilmesi

Muhammed İkbal'e göre âdemoğlunun Merd-i Mü'min mertebesine ulaşabilmesi için benliğini güçlendirmeli ve kontrol edebilmelidir. Benliği kendi kontrolü altına alabilmenin yolu da onu terbiye etmekten geçmektedir.²³⁸

Kâinatta var olan her şeyin benliğin eseri olduğunu dile getiren İkbal, insanın benliğinde onlarca dünya barındırdığını ifade etmektedir.²³⁹ İnsanın benliğini terbiye ederek kontrolü altına alabilmesi çok önemli bir durumdur. Muhammed İkbal bu düşüncesini şu şekilde dile getirmiştir: *"Bir avuç topraktan cayır cayır yanan ateş meydana getirmek, ancak benlik terbiyesi ile kabildir. Musa olmanın sırrı, her asırda bu olmuştur. Bu Musa'ları; çöl havası, Şuayb Peygamber ve gece gündüz çobanlık o hale getirir."*²⁴⁰

Muhammed İkbal, insanın kâmil insan olma yolunda benliğini nasıl terbiye edebileceğini *Esrar-ı Hodî*'de açıklamıştır. İkbal, benliğin terbiye edilmesi için üç

²³⁶ İkbal, *Rumuz-i Bi-Hodî*, 17.

²³⁷ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyatı*, 35-44.

²³⁸ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyatı*, 36.

²³⁹ İkbal, *Esrar-ı Hodî*, 32.

²⁴⁰ İkbal, *Kulluk Kitabı*, 150.

aşamadan geçmesi gerektiğini dile getirir. Bu aşamalar; itaat, insanın nefesine hâkimiyet kurması ve Allah'a naib olmaktır.²⁴¹

3.2.3.1. Birinci Merhale: İtaat

İkbal'e göre benliği terbiye altına almanın birinci aşaması itaattir. İnsan, kendisini yaratıp var eden, kendisini türlü nimetler ile onurlandıran, ruh vererek hayatta tutan yaratıcısının emirlerine itaat ettiği sürece kendisine verilen şerefi hak edecektir. Bunca nimet ve lütuf karşısında itaat etmeyip asî bir kul konumuna düşen bir insanın hiçbir değeri yoktur. Bu nedenle eğer insan manevî anlamda yol kat etmek istiyorsa itaat etmekle yükümlüdür. İnsan; Allah'ın koymuş olduğu kanunlardan hiçbir zaman yakınmadan bunlara uymalı, Hz. Muhammed Mustafa'nın çizmiş olduğu sınırların dışına çıkmamayı kendine ilke edinmelidir.²⁴²

İkbal'in *Esrar-ı Hodî*'de itaat aşaması ile ilgili yazmış olduğu şiirdeki beyitlerden bazıları şu şekildedir:

*“Etmeden gaflet, itaat eyle sen,
Ancak öyle güçlü olursun sen.*

*Güçsüz, emre (Allah'ın emrine) uysa, insan olur.
Ateş âsi olursa çerçöp olur.*

*Ay'ı ve Süreyyâ'yı zapt etmek isteyen
Önce nizama tabi olmalıdır.*

*Sertliğinden kanunun söz etme sen,
Muhammed Mustafa'nın emrinden ayrı gitme sen”²⁴³*

Yukarıdaki beyitlerden de anlaşılacağı üzere İkbal, insanın kudret sahibi bir varlık olması için öncelikle kudreti sonsuz olan Yüce Allah'a itaati şiar edinmesi

²⁴¹ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyatı*, 37-40.

²⁴² İkbal, *Muhammed İkbal Külliyatı*, 37.

²⁴³ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyatı*, 37.

gerekmektedir. Bunu şiirinde türlü örneklerle izah eden Allame, aynı şiirde deveyi misal olarak gösterir. Devenin çöllerde menziline varmak için sabırlı bir şekilde binicisine itaat ederek bir yükün altına girdiğini ifade eden İkbâl, devenin hizmet ve itaati kendisine görev bilerek mesut olduğunu ve bu yolda binicisinden bile daha sabırlı olduğunu söyler. Bu misalden sonra İkbâl, insanın da Hakk'ın yükü altına girerek itaati kendisine görev bilmesi gerektiğini ve bundan mesut olması gerektiğini söyler. İkbâl, Âl-i İmran Suresinin 14. ayetini işaret ederek itaat eden insanın “*hüsni'l-meâb*”²⁴⁴ ile mükâfatlandırılacağını dile getirmiştir. İkbâl, böylece insanın itaat ettiğinde nasıl bir ödül ile karşılaşacağını söylemiştir.²⁴⁵

Muhammed ikbal, aslında evrende sadece insanın değil, bütün varlıkların itaat içerisinde olduğunu, kendilerine tayin edilmiş olan vazifelerini eksiksiz bir biçimde yerine getirdiklerini ifade etmiştir. Nebatât, her baharda filizlenerek itaat ederken, gök cisimleri olan yıldız ve gezegenler de aynı şekilde tayin edilmiş olan yörüngede akararak mükemmel bir düzen ile itaat etmektedirler.²⁴⁶ Allah'ın kurmuş olduğu düzenin itaat edenleri kuvvetlendirdiğini dile getiren İkbâl, bu düşüncesini şu beyitlerde dile getirmiştir:

*“Nizam kendine uyanlara güç vermekte iken
O halde sen neden gaflettesin?”*

*Gel ey kadîm kanununun (şeriat) hürriyet verdiği insan,
Bu gümüş zincirler ayağını süsle.”*²⁴⁷

İkbâl'in yukarıdaki şiirinden anlaşılacağı üzere, Allah'ın koymuş olduğu kanunlara uymak insanı gerçek anlamda özgür kılar. İnsan emirlere uyarak büyük bir şerefe erişir ve ayağına vurulan gümüş zincir onun aslında onurlu bir insan olduğunu, kendisini yaratan Yüce Allah'a karşı nankörlük etmediğini gösterir. İkbâl'in Allah'a itaat etmekle insanın özgürlüğüne kavuşması düşüncesine benzer düşünceleri Mevlâna'da da görüyoruz. Mevlâna *Mesnevî*'de şöyle der: “*Fânî bir varlık kendisini bâkî bir varlığa teslim edince, o da bâkî olur*”²⁴⁸ Mevlâna bu sözlerinden, insanın

²⁴⁴ Hüsni'l-meâb: “Allah'ın katında asıl varılacak olan güzel yer” (Al-i İmran Suresi 3/14).

²⁴⁵ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 38.

²⁴⁶ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 26.

²⁴⁷ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 37.

²⁴⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, 124.

Allah'a teslim olup itaat ederse ruhunun ebediyete kavuştuğu, bir anlamda özgür kaldığı anlaşılabilir.

İkbal'in *kadim kanun*'dan kastettiği şey şeriattır. Sözlükte açık, doğru ve düz yol anlamlarına gelen şeriat kelimesi “insanı bir ırmağa, bir su kaynağına götüren yol” olarak da tanımlanmıştır.²⁴⁹ Nitekim Kur'an'da bir ayette “geniş su yolu” anlamında kullanılmıştır.²⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen şeriat kavramını şöyle açıklar: “*Cenabı Hakk'ın kulları için vaz' etmiş olduğu dini, dünyevi ahkâmı heyetin mecmuasıdır.*”²⁵¹

İkbal'in mürşidi Mevlana da Allah'ın koyduğu emir ve yasakların bir düzen getirdiğini ve bunun gerekli olduğunu düşünmektedir. O şöyle der: “*Parlak şeriatın hükmü olmasaydı herkes yanındakini parça parça ederdi.*”²⁵² Böylece Mevlâna bu sözleriyle insanın hayvanî hareketlerden uzak durması için Allah'ın emir ve yasaklarına uyması gerektiğini açıklamıştır. Mevlâna şöyle devam eder: “*Şeriat iki zıttı razı eden bir teraziye benzer. Şaka ile ciddi olanı, hak ile batılı ayırt eder.*”²⁵³

Mevlâna için Allah'a itaatın yolu O'na samimi bir şekilde teslim olmaktan geçer. Mevlâna şöyle der: “*Sana delil ve kıyas esasını veren Hakk'ın hidayet eteğine sarıl, tam teslimiyetle O'na itaat ve kullukta bulun.*”²⁵⁴ Mevlânâ'ya göre teslimiyet, fizikî ve görsel olarak değil, daha çok manevi bir teslimiyet anlamına gelmektedir. Mevlâna, manevî teslimiyetin zevkini ve lezzetini aklın idrak edemediğini düşünmüştür.²⁵⁵ Mevlânâ, manevi teslimiyet ile ilgili düşüncelerini Hz. İsmail'in kurban edilmesi olayını örnek verdikten sonra şu noktaya dikkat çekmektedir: “*Ey Müslüman! Allah'ın ezeli dileği, senin başının kesilmesi değildir, senin O'na teslim olmandır. Bu sebeple, O'na candan teslim olmayı iste, dile.*”²⁵⁶

²⁴⁹ Ragıb el-İsfahani, *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev: Mustafa Yıldız, (İstanbul: Çıra Yayınları: 2017), 379.

²⁵⁰ El-A'râf 7/16

²⁵¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Islahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015) 1.Cilt, 14.

²⁵² Mevlâna, *Mesnevî*, 424.

²⁵³ Mevlâna, *Mesnevî*, 424.

²⁵⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, 72.

²⁵⁵ Mevlânâ, *Mesnevî*, 72.

²⁵⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, 179.

3.2.3.2. İkinci Merhale: Nefse Hâkim Olmak

Kelime anlamı olarak nefis için; can, ruh, kan, ceset, nazar değdiren söz, herhangi bir şeyin özü, cevheri, azamet, izzet, hamiyet ve gayb gibi tanımlar yapılmıştır.²⁵⁷ Kur'an-ı Kerim'de ise nefis kelimesi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de nefis; Zatullah,²⁵⁸ kalp ve sadr,²⁵⁹ insan bedeni,²⁶⁰ insan ruhu,²⁶¹ bedenle beraber ruh,²⁶² insanlara kötülüğü emreden kuvvet,²⁶³ zat²⁶⁴ ve cins²⁶⁵ anlamlarında kullanılmıştır.

Tasavvufi eserlerde nefis için birçok tanım yapılmıştır. Bu eserlerden birinde nefis; kendisinde iradî hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif buharlı bir cevher²⁶⁶ olarak tanımlanmıştır. Bazı mutasavvıflar, nefis kavramı ile insanın kötü sıfatlarını ve isteklerini kastetmişler.²⁶⁷ Ayrıca nefis; insanın hakikati, şehvet ve gazap kuvvetlerinin toplandığı mana, bedene yerleştirilen ve kötü huyların kaynağı olan bir lâife ve sır olarak da tanımlanmıştır. Güzel huyların kaynağı olarak ise ruh gösterilmiştir. Nefis, kötülüğe yönlendirici bir unsur olarak nitelendirildiği için ona karşı koymak mutasavvıflar tarafından ibadet olarak görülmektedir.²⁶⁸

İnsanın nefisini zapt etmesi, İkbâl'e göre insanın benliğini terbiye etmesi için ikinci aşamadır. İkbâl, insanın nefisine hâkim olması gerektiğini bir şiirinde misallerle açıklamıştır. Allame 'ye göre insanın nefisi; asi, kendi başına buyruk bir deveye benzemektedir. İnsan nefisini kontrol edemez ise başkalarının emri altına girmeye mahkûmdur. Bu nedenle insan nefisine hâkim olmalıdır.²⁶⁹ İkbâl şiirinde şöyle der: “*Erkek ol, nefsinin dizginlerini tutup el ellerine. Sade taş olsan dönersin*

²⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tahk.: Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dâru'l-Meârif, (Kahire: 1119), c. 6, s. 4500.

²⁵⁸ Taha, 20/41; Âli İmrân, 3/28; En'am, 6/12, 54; Mâide, 5/116.

²⁵⁹ A'raf, 7/205.

²⁶⁰ Âli İmrân, 3/185.

²⁶¹ En'am, 6/93.

²⁶² Bakara, 2/286.

²⁶³ Yusuf, 12/53

²⁶⁴ Bakara, 2/48; Müddessir, 74/38.

²⁶⁵ Tevbe, 9/128; Sûra, 42/11.

²⁶⁶ Abdurrazzâk el-Kasânî, *İstulâhâtu's-Süfiyye*, tahk.: Abdu'l-âl Sâhîn, Dâru'l-Menâr, (Kahire: 1992), 115.

²⁶⁷ Adem Çatak, Mevlana Celeleddin Rumi'nin Nefis Anlayışı, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2012) 217-232.

²⁶⁸ Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, çev.: Muharrem Tan, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999), c. 1, 84.

²⁶⁹ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 34.

mücevhere."²⁷⁰ İktbal'in bu sözlerinden anlaşılacağı üzere, insan nefsinin isteklerine karşı gelerek Allah'ın emirleri çerçevesinde hareket ettiğinde, değersiz bir taş iken çok değerli bir mücevhere dönüşecek ve gerçek değerini bulacaktır.

Muhammed İktbal'in kâmil insan düşüncesinde olduğu gibi mürşidi Mevlâna'nın kâmil insan düşüncesinde de nefsi terbiye etmenin önemi çok büyüktür. Mevlâna'ya göre nefse hâkim olmak, insanı olgunlaştıran ve kemale erdiren unsurların başında gelir. Eserlerinde birçok yerde nefse hâkim olmanın önemine değinen Mevlâna, nefsi insanın düşmanı olarak izah etmiştir.²⁷¹ Mevlâna, *Mesnevî*'sinde nefsin şerrini teşbihlerle anlatmıştır. Nefsin, bünyesinde şeytanın oyunlarını taşıyan bir ejderha²⁷² gibi olduğunu dile getiren Mevlâna, nefsin insanda uyandırdığı şer hislerinin ise insanın gözlerine bir perde gibi inen kasırgaya²⁷³ benzettir. Böylece nefsin şer duygularına uyan kimse doğru yoldan uzaklaşır ve gerçeği göremez hale gelecektir. Bu açıdan bakıldığında, Allah'a yakın olmak isteyen insan, nefsinin şerrinden ve shevi isteklerinden uzak kalmak zorundadır.

Mevlâna, insanın nefesine fazla güvenmesinin şeytan özelliği olan kibre yol açacağını ifade etmiştir. Nefesine güvenip onunla hareket eden insan için Firavunu misal göstererek dünyada kral olmasına rağmen sonunun nasıl hüsrarla bittiğini söyler. Kendi nefesine tapan ve peşinden giden insanın sonu Nemrut gibi küçük bir sineğe mağlup olmakla bitecektir. Bundan dolayı insan kesinlikle nefesine güvenip onun peşinden gitmemelidir. Çünkü nefis, insanı yanlışa sevk eden en büyük hasımlarındandır.²⁷⁴

İnsanın, nefsinin arzu ve isteklerini yok sayması gerektiğini Mevlâna şu şekilde dile getirir: "*Bir yürüyüş edelim de kırıp dökelim. Şu kara yüzlü, şu kötü huylu nefsi, yok edelim gitsin.*"²⁷⁵ Başka bir eserinde de nefis ile ilgili şöyle der: "*Nefsin hevâ ve heveslerini kır, onlardan vazgeç. Vazgeç ama önceden de kendine bir şart koş da ahdinden dönmemeye uğraş, yoksa hastalık kalakalır sende; iyileşme*

²⁷⁰ İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, 38.

²⁷¹ Mevlânâ, *Mesnevî*, 156

²⁷² Mevlana *Mesnevî*, 207,

²⁷³ Mevlâna, *Dîvan-ı Kebîr*, Çev: Abdülbaki Gölpınarlı, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 109.

²⁷⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, 780.

²⁷⁵ Mevlâna, *Macâlis-i Sab'a*, Çev: Abdülbaki Gölpınarlı, (Konya: İnkılap Yayınevi, 1965), 54.

*imkânın da yok olur gider.*²⁷⁶ Mevlâna'nın bu sözlerinden, nefsi insanın iyileşerek kurtulması gereken bir hastalık olarak görüldüğü anlaşılabilir. Ayrıca insan bu hastalıktan kurtulmak için bir çaba göstermez ve nefesine uymaya devam etmesi durumunda hastalığı kalıcı olacaktır.

Mevlâna, *Mesnevî*'de nefis ile ilgili şunları söyler: “*Yol güneşi olan Hz. Peygamber bile: ‘Nefsini aşağılayan kişiye ne mutlu’ dedi. Ey yoksul, bunun için diyorum işte. Köpeğin boynundan tasmayı çözme. Bu köpek terbiye edilse bile yine köpektir. ‘Ne mutlu nefisini aşağılayana.’ hükmüne uy. O (nefis) kötü damarlıdır. (Kötü huyludur.)*”²⁷⁷ Mevlana aynı eserin başka bir bölümünde şöyle der: ““*Bu düşmanın palavrasını dinleme, kaç ondan çünkü o da inatta İblis’e benzer. Nefis senin iç âlemindeki yolu kesmeseydi bu yol kesiciler, sana el atabilirler miydi? Seni kötü şeylere sevk eden şehvetten, o gizli memur yüzünden gönül, hırsa, tamaha ve afete esir olmuştur.*”²⁷⁸

Muhammed İkbâl, insanın nefesine hâkim olabilmesi için *Esrar-ı Hodî* isimli eserindeki şiirinde bazı aşamalardan geçmesi gerektiğini dile getirmiştir. Tevhid inancı, ibadetlerden namaz, oruç, hac ve zekât, insanın sevdiği mallardan Allah için vermesi ve Allah’a bağlılık, Muhammed İkbâl’in nefis hâkimiyeti için belirtmiş olduğu aşamalarıdır.²⁷⁹

İnsan, yaratılış itibarıyla su ve topraktan meydana gelmiştir. İç âleminde korku ve muhabbeti aynı anda taşımaktadır. Bir yandan fani dünya korkusu, ölüm korkusu, ahirette göreceği hesabın korkusu gibi korkular taşırken bir yandan da can sevgisi, mülk sevgisi, hısim ve eş sevgisi gibi sevgileri aynı ruh içinde yaşamaktadır. Ayrıca insan nefsi; rahatına düşkün, şehvetine ve kendisini inkâra götürecektir şeylere yatkın bir varlıktır.²⁸⁰ İkbâl şöyle demektedir: “*La ilâhe İllallah düsturu var olsun hele, Korkunun tılsımı nedir ki, kırdın bile.*”²⁸¹ Muhammed İkbâl’in bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere, insanın nefisini kontrolü altına alabilmesinin ilk şartı Kelime-i Tevhit’tir. Bir insanın içinde Allah inancı varsa, bâtıl karşısında dimdik duracaktır. İç

²⁷⁶ Mevlâna, *Divan-ı Kebîr*, 626.

²⁷⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, s. 287.

²⁷⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, 332.

²⁷⁹ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 35.

²⁸⁰ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 39.

²⁸¹ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 40.

âlemi yaratıcısına güven ile dolacağı için korkulara karşı inancı onu koruyacaktır. Eğer Allah sevgisini her şeyden üstün tutarak Hz. İbrahim gibi kendi evladını kurban edecek düzeyde teslimiyet içinde ise, o kişi son nefesini vermekten korkmaz. Tek başına büyük bir ordu gibi mücadele etmesini de bilir.

Nefsin zapt edilmesi için aşılması gereken ikinci aşama İslam dininin en önemli ibadetlerinden biri olan namazdır.²⁸² Namazın nefsi zapt etmesi ile ilgili *Esrar-ı Hodi*'de İkbâl'in beyitleri şöyledir:

*“Lailâh ... ’ olmuş sedef; gevher, namaz,
Müslüman kalplerde, hacdır her namaz’*

*‘Lailâh ... ’ dır elde hançer mü’mine,
Ayrılık, isyanı öldürsün yine!’²⁸³*

Allâmenin yukarıdaki mısralarından da anlaşılacağı üzere inanan bir insan için namaz, nefsin arzularına karşı kullanabileceği bir hançer gibidir. Mü’min kişi zulüm, şehvi hisler gibi Allah’ın yasakladığı davranışlar karşısında namaz ile kendisini korur ve bu şer duygulardan kendisini muhafaza eder. Namaz, insanın iç âleminde bir inci gibi ışıltılıdır.

Muhammed İkbâl, Allah’ın Müslümanlara farz kılmış olduğu ibadetlerin her birinin aslında benliği terbiye ettiğini ve her bir ibadetin insana farklı bir şey öğrettiğini düşünmektedir. Zekât, insanın mal hırsını ve zengin olma arzusunu terbiye etmesini öğreterek toplumda eşitliği teşvik ederken zengin ile yoksul arasında bir sevgi bağı kurulmasını sağlar. Ayrıca İkbâl, insanın sürekli mal biriktirerek zengin olma hırsı ile yaşamasının sevgiyi zayıflattığını ifade etmektedir. Bu nedenle insanın benliğini zapt etmesi için gereken aşamalardan biri de imkânı var ise zekât ibadetini eksiksiz olarak yapmasıdır.²⁸⁴

Allame oruç ile ilgili şöyle der: *“Açlık, susuzluk üzere, baskındır oruç. Beslenen ten Hayber’i, almak sonuç!”²⁸⁵* Böylece İkbâl; insanın nefesine hâkim olarak aç, susuz kalması ve nefsin diğer arzularından kendini koruması, nefsin Hayber Kalesi’ni fethetmesi gibi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Allame ’ye göre

²⁸² İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 38.

²⁸³ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 38.

²⁸⁴ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 39.

²⁸⁵ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 40.

insanın Hac vazifesini yapması da ona hicreti hissettirmektedir. Özellikle Fransız ihtilalinden sonra ırkçılık belasının milletleri ne hale getirdiğine şahit olan İktbal, ırkçılığı bir put olarak görmektedir. Ona göre Müslümanlar Hac ibadetini yaparak aynı inancı yaşayan birçok millet ile kardeş olma duygusunu yaşar ve ırkçılık putunu baş aşağı eder. Böylece insan, benliğini zapt etme yolunda bir adım daha atmış olacaktır.²⁸⁶

Mevlâna şöyle der: “Eşek yol düşmanıdır, yeşillik görünce sarhoş olur. Onun yüzünden nice ona kul olanlar telef olup gitmişlerdir.”²⁸⁷ Mevlâna başka bir yerde de şöyle der: “Eşek nefsin kaçıyor, onu bir kazığa bağla, ne zamana kadar isten yükten kaçacak?”²⁸⁸ Bu sözleriyle nefsi yük taşıyan bir eşeğe benzeten Mevlâna, bu sözleriyle nefis terbiyesinde bir kul olarak insanın sorumluluklarının önemine değinmiştir. Allah’ın emrettiği ibadetler insan nefsine ağır gelmekte ve insan bunları yapmaktan üşenmektedir. Bu nedenle insan nefsine hâkim olmalı ve kendisini ibadetten uzaklaştırmasına izin vermemelidir. Bu açıdan bakıldığında Muhammed İktbal’in de mürşidi Mevlâna ile aynı düşüncede olduğunu görmekteyiz. Nitekim daha önce değindiğimiz üzere, İktbal’in nefsi terbiye etme aşamalarından birinin de namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin eksiksiz bir şekilde yerine getirilmesi olduğunu ifade etmiştik. Böylece her iki düşünürün de nefsi terbiye etmede ibadetin önemini vurguladığı görülmektedir.

Görüldüğü üzere Mevlâna ve Muhammed İktbal’in kâmil insan düşüncesinde insanın nefsine hâkim olarak terbiye etmenin önemi büyüktür. Muhammed İktbal’in eserlerinde nefis konusunu ele alışı, Mevlâna gibi hikâyeler ve misaller ile izah edişi ve düşünce yapısına bakıldığında bu konularda da Mevlâna’dan etkilendiği açıktır. Ayrıca Muhammed İktbal’in ve Mevlâna’nın nefis ile ilgili yukarıdaki düşüncelerinden anlaşılacağı üzere her iki düşünür için de nefis hâkimiyetinin sâlih bir kul olma noktasında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

²⁸⁶ İktbal, *Muhammed İktbal Külliyyatı*, 38.

²⁸⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, 237.

²⁸⁸ Mevlânâ, *Mesnevî*, 215.

3.2.3.3. Üçüncü Merhale: İlâhî Niyabet

Muhammed İkbâl'e göre benliği terbiye etmenin üçüncü ve son merhalesi Hakk'a naib olmaktır. İnsan, nefsinin kontrol etmeyi başardığında gerçek kıymetini bularak Hakk'ın dünyadaki halifesi olma şerefine nail olur. Ayrıca kişi, ancak benliğini terbiye sürecinin sonunda bunun gerçek anlamda farkında olacaktır. Dünyada var olma amaçlarından biri de budur.²⁸⁹

Muhammed İkbâl'e göre ilâhî niyabeti kazanmış olan insanların birçok vasfı vardır. İkbâl, bu kişileri şöyle anlatır: “*Cihan var oldukça cihanı süsleyen sen olursun. ‘La Yebla’²⁹⁰ mülküne tacdâr olursun. Hiçbir şey sana zarar veremez. ...Gönül teli onun mızrabından nanelere yaratır. Onun uykusu da uyanıklığı da Hakk uğrunadır. Onun heybeti Nil’i kurutur.²⁹¹ Mısır’dan İsrail’i alıp çıkarır. O bir kalk dedi mi mezardan ölümler dirilip kalkar²⁹² ve çemen üzerinde fındık ağaçları gibi yükselir.²⁹³ İkbâl’in Allah’a naib olan kişilerin özelliklerini anlattığı yukarıdaki sözlerinden, Allah’a naib olan kişilerin başında peygamberleri geldiğini anlamak mümkündür.*

İnsanlık, Allah’a naib olan kişilerin varlığı sayesinde şeref kazanır. Bu vasıflara sahip insanların yaşadıkları yerler her zamankinden daha güzel ve bereketli olacaktır. Onlar, Allah’ın koyduğu kanunlara göre yaşayanlara ahiret hayatı içi cennetin müjdesini verirken, sınırları aşan ve zulmeden insanları Allah’ın el-Kahhar ismi ile uyarak içlerine korku salmaktadırlar. İnsanların huzur ve barış ikliminde yaşamalarını sağlamak için çaba gösterirler.²⁹⁴

Muhammed İkbâl *Esrar-ı Hodi* isimli eserinde yazdığı Hakk’a naib olmak ile ilgili iki beyit şöyledir:

*“Hakk’a naib olmak elbet pek güzel,
Maddelere hüküm etmek elbet, pek güzel*

²⁸⁹ İkbâl, “*Muhammed İkbâl Külliyyatı*”, 39.

²⁹⁰ İkbâl burada Tâhâ Sûresi 120. Ayet’i işaret etmiştir: “Böylece şeytan, ona vesvese verdi. Dedi ki: “Ey Âdem! Sana, ebedilik ağacına ve sona ermeyecek bir saltanata, delâlet edeyim mi (ulaşmanı sağlayayım mı)?”

²⁹¹ İkbâl, burada Hz. Musa’nın Mucizesini işaret eder.

²⁹² İkbâl, burada Hz. İsa’nın Mucizesini işaret eder.

²⁹³ İkbâl, *Esrar-ı Hodi*, 47.

²⁹⁴ İkbâl, *Esrar-ı Hodi*, 48.

Hakk'a naib, âlemindir can sesi,

Oydu hem 'İsm-i Azamın' gölgesi”²⁹⁵

Beyitlerden de anlaşılacağı üzere İkbâl, bir insanın nefsini terbiye edip benliğini kuvvetlendirdiğinde maddeye sözünü dinletebilecek güçte olacağını düşünmektedir. Dolayısıyla bu vasıf insan için büyük bir şereftir. Allah'a naib olma onuruna sahip olmuş insanlar, dünyadaki insanlık âlemi için bir hayat kadar önemlidir. Ayrıca böyle bir insan, sahip olduğu vasıflar ile Allah'ın yüce isimlerinin yeryüzündeki bir temsilcisi görevindedir.

Mevlâna da yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insan için şunları söyler: “*Ey insan, sen görünüşte maddî varlığıyla küçük bir âlemsin. Fakat mânen, gerçek varlığıyla büyük bir âlemsin. Görünüşte bir ağacın dalı, meyvenin aslı, temelidir. Çünkü yemiş dalda bulunur. Fakat hakikatte o dal, o meyve için var olmuştur. Meyve elde etmeye bir meyli ve ümidi olmasaydı, bahçıvan hiç ağaç diker miydi? Öyle ise görünüşte meyve, ağaçtan meydana geliyor da olsa hakikatte o ağaç meyve çekirdeğinden doğmuştur.*”²⁹⁶ Mevlâna bu sözleriyle dünyayı bir ağacın dalına, insanı ise meyveye benzetmiştir. Böylece Allah'ın dünyayı halifesi olan insan için yarattığını ifade etmiştir.

İkbâl'in *Esrar-ı Hodî*'de benliği terbiye etmenin üçüncü merhalesi olarak gösterdiği Hakka naib olma merhalesinde aslında hayal ettiği kâmil insan modelini tarif ettiğini görüyoruz. Mevlâna'nın kâmil insan modelini araştırmamızın ileri safhasında vereceğimizden tekrar olmaması için burada zikretmiyoruz. Şimdi İkbâl'in benliği kuvvetlendirmek ile ilgili görüşlerini ve Mevlâna'nın bu görüşlerindeki etkisini ele alacağız.

²⁹⁵ Muhammed İkbâl, “*Muhammed İkbâl Külliyyatı*”, 38.

²⁹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, c. IV, 521-524.

3.2.4. Benliği Güçlendiren Unsurlar

3.2.4.1. Aşk

Aşk; varlığın aslı, müfrit muhabbet, yaratılış sebebi gibi tanımlarla açıklanmıştır.²⁹⁷ Aşk kelimesi sözlükte sarmaşık olarak tanımlanmıştır. Aşk, bir insanın gönlüne girdiğinde sarmaşığın bir bitkiyi, sarması, belki de kurutması misali âşığı istilâ eder. Arapça bir kelime olan “muhabbet” kelimesi ise, toprağa düşen tohum manasındaki “hibbe” kökünden türemiştir. Bitki hayatını tohumdan aldığı için, bitkilerin kökü ve tohumu olan habbeye de sevgili (hubb) denmiştir.²⁹⁸

Tasavvuf ehli aşkı hakiki aşk ve mecazî aşk olarak ayırmışlardır. Allah sevgisinin bütün sevgilerin önüne geçerek gönlün bu sevgiyle dolması hakiki aşktır. Meczazî aşk ise bir insana veya bir eşyaya duyulan sevgidir. Mecazi şeylere duyulan sevgi, onlar yok olduğunda etkisini kaybedeceği için geçici bir sevgidir. İslam âlimleri, her iki aşkın da kalpte yaşandığını dile getirmişlerdir.²⁹⁹ Tasavvufi düşüncede aşk, manevi yükselişte varılacak en yüksek mertebedir. Kişi, muhabbet (sevgi) mertebesinden daha bir üst mertebe olan aşk makamına ulaştığında gönlünde Allah'tan başkasına yer olmayacaktır. Kişi, Allah'ın kendisine verdiği akıl nimeti ile âlemi yorumlar. Kâinatta var olan mükemmel düzene şahit olur. Allah'ın her baharda yeryüzüne yeniden nasıl can verdiği, yıldızların mükemmel bir ölçü ile nasıl hareket ettiğine tanıklık eder. Bu tefekkür sırasında aşkı aklına pusula etmiş olan insan, karşılaştığı bütün zorluklara rağmen doğru yoldan şaşmaz. Böylece sinesinde var olan muhabbet aşka dönüşür.³⁰⁰

Muhammed İkbâl'in düşüncesinde insanın benliğini güçlü kılan en büyük unsurların başında aşk gelir. Ona göre benlik, gücünü aşk ve sevgiden aldığı vakit âlemler onun hükmü altında olacaktır. Elinde bulundurduğu güç Allah tarafından kendisine verilmiş bir lütuftur. Ve benliği güçlü kişi bu gücünü Hakk'ın adaletine yakışır bir biçimde kullanmak durumundadır.³⁰¹ Muhammed İkbâl'in kâmil insan

²⁹⁷ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1997), 58.

²⁹⁸ Cemal Kurnaz, "Vuslat Yolcuğu", *Turkish Studies Dergisi* 5/3 (Haziran 2010): 450.

²⁹⁹ Gazali, *İhyâ-u Ulumu'd-Din*, çev.: Mehmet A. Müftüoğlu, (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1992), 597.

³⁰⁰ Türkmen, *Muhammed İkbâl'in Gözüyle Mevlâna Celâleddin Rumi*, 135.

³⁰¹ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 30.

düşüncesinde aşk, benliğe güç katarak kuvvetlendiren en önemli öğelerden biridir. Aşk, çamurdan var edilerek ruh verilmiş olan âdemoğlu için iç âlemde bir yanış ve çırpınış olarak ifade edilmiştir. İnsan için aşk, nefes almak kadar önemli amillerden biridir. İnsan sinesindeki Allah aşkı ile nefes alıp vermeli, her anında O’nu anmalıdır.³⁰² Allâme’nin aşağıdaki şu beyitlerinde, aşkın benliğe verdiği güç ile ilgili düşüncelerini görmek mümkündür:

“Hodî (benlik), kuvveti tam sevgiden alsın

Cümle âlemler girer emrine

...

Pençeler olmuş onun, Hak pençesi,

Öyle mümkün parmağın ay bölmesi.”³⁰³

Muhammed İkbâl, bu mısralarında Hz. Muhammed’in mucizelerinden biri olan Ay’ı bölmesine işaret etmiştir. Böylece kâmil insan mertebesine sahip olanların başında peygamberlerin geldiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Muhammed İkbâl’e göre peygamberler, içlerindeki İlahî aşktan aldıkları güç sayesinde bu mucizeleri gerçekleştirebilmişlerdir. Dolayısıyla benliğini kuvvetlendirerek kâmil insan mertebesine erişmiş olan bir insanın ne denli büyük bir gücü temsil ettiğine dikkat çekmiştir.

Allâme’ye göre, benliğin özü aşk ve muhabbetten meydana gelmiş bir ateş gibidir. Bu öğeler insanın kalbini ve ruhunu manevî bir yükselişe götürür. İnsan, aşkın ateşi sayesinde dünyaya nurlar sunmaktadır. Sinesinde aşk taşıyan kişinin içinde hiçbir korkuya yer yoktur. Benlik, sinesinde taşıdığı aşk sayesinde faniliğin ötesine geçerek sonsuzluğa uzanacaktır.³⁰⁴

Muhammed İkbâl, sadece dünyevî ameller ile meşgul olup ilâhî aşk duygusundan mahrum yaşayanların, kalbî duygulardan uzak ve şevksiz bir hayatının olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁵ İkbâl, çoğu konuda olduğu gibi aşk konusunda da manevî mürşidi Mevlâna ile aynı duyguları yaşamaktadır. Nitekim Mevlâna, *Mesnevî*’de aşk ile ilgili şunları söyler: *“Ey zengin yüzlerce çuval altın getirsen, Tanrı der ki: A iki*

³⁰² İkbâl, *Gülşen-i Raz-i Cedid*, 28.

³⁰³ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 30.

³⁰⁴ Muhammed İkbâl, *Aşk ve Tutku – On Uzun Manzume (İkbâl’in Şiirlerinden Yapılan Tercüme)*, Çev. Celal Soydan, (Ankara: 1999), 10.

³⁰⁵ Muhammed İkbâl, *Hareket Zili*, çev.: Celal Soydan, (Ankara: Hece Yayınları, 2013), 156.

büklüm adam, gönül getir."³⁰⁶ Böylece Rumî, insanın sahip olduğu asıl zenginliğin maddi değerler değil, gönlünde taşıdığı muhabbet olduğunu ifade etmiştir.

Maddeden geçerek sonsuzluğa açılmanın yolu muhakkak Hakk'a âşık olmaktan geçmektedir. Mevlâna'nın aşk düşüncesinin manası; Hakk'ı sevmek ve Hakk'tan gayri ilâh kabul etmeyip onun birliğine inanmaktır. Dünyevî sevgiler gelip geçici iken Allah aşkı ölüm ile bitmeyip ebedî hayatta da ruh ile birliktedir.³⁰⁷

İsmail Yakıt, aşk konusunda Mevlana'nın İkbâl'e olan etkisini bir sempozyumda şöyle dile getirmiştir: "*İkbâl, Mevlâna'nın bütün eserlerinde özellikle Mesnevî ve Divan-ı Kebir'inde aradığını bulmuş, onu kendisine kılavuz seçmiş ve ondan dinamik bir hayat felsefesi olduğu kadar, aşk felsefesini de öğrenmiştir. ...İkbâl'e göre, Üstad-ı Rûmî, aşkın rehberidir. Sözleri susayanın çeşmesidir. Anadolu onunla vücut bulmuş, vecd ve heyecan kazanmıştır. Mevlâna, Hakk'ı arayışın her safhasından haberdar olan biridir.*"³⁰⁸

Muhammed İkbâl'in benlik aşk düşüncesinde Mevlâna'nın tesiri açıktır. İkbâl, bir şiirinde şunları dile getirmiştir:

*"Benlik dediğimiz bir nur noktasıdır.
Bizim topraktan olan varlığımızın hayat kıvılcımıdır.
Sevgi ile daha da kalıcı oluyor
Benliğin cevheri sevgiyle daha da parlak oluyor
Sevgiyle var oluşu daha da canlanıyor
Aşk kılıçtan veya hançerden korkmaz
Zira aşkın özü topraktan, havadan veya sudan değil
Aşkın bakışıyla aslanlar yarılr
Allah aşkı sonunda baştan aşağı sarar benliği,
Kendi mumunu Mevlâna'nın mumu gibi yak
Anadolu'yu Tebriz'in ateşinde yak."*³⁰⁹

³⁰⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, 421.

³⁰⁷ İsmail Zeki Eyuboğlu, *Bütün Yönleriyle Mevlâna Celâleddin*, (İstanbul: Özgür Yayınları, 2003), 51.

³⁰⁸ İsmail Yakıt, "Aşk Felsefesi Açısından Mevlâna'nın Muhammed İkbâl'e Etkisi" *Uluslararası Dünyada Mevlâna İzleri Sempozyumu Bildirileri*, 5/2 (Sümam Yayınları, 2010), 257.

³⁰⁹ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 37-38.

İkbal, yukarıdaki mısralarda da insanın iç âlemindeki hayat kıvılcımını Mevlâna'nın aşk ateşini yakması gibi yakmasını istemiştir. Böylece İkbal, kâmil insanın sahip olması gereken ilâhî aşkın, Mevlâna'nın aşkı gibi olması gerektiğini dile getirmiştir. İnsan, bunu başardığında benliği daha canlı ve parlak olacak ve hiçbir şeyden korkmayacaktır.

Mevlâna *Mesnevî*'de şöyle der: “Gönüllerin dönüşünü aşktan bil. Aşk olmasaydı dünya donar kalırdı. Aşk olmasaydı nerden cansız bir şey, nebata girer, onda mahvolurdu. Büyüyüp yetişen nebatlar, nerden kendilerini canlılara feda ederlerdi?”³¹⁰ Muhammed İkbal de aşk için şunları söyler: “Gel ey Aşk, gönlümün remzi! Gel ey tarlamız, ey mahsulümüz! Bu toprak varlıklar ihtiyarladılar, sen çamurumuzdan yeni bir insan yap”³¹¹ Görüldüğü üzere Mevlâna ve İkbal; Yüce Allah'ın yaratma sıfatının aşk ile bütün varlıklarda tecelli ettiğini benzer şekilde ifade etmişlerdir.

Mevlâna, kalbinde aşk olanla olmayan kişileri şu şekilde kıyaslar: “Doğan bembeyaz ve eşsiz olsa da, fare avlıyorsa o; hor ve hakirdir. Fakat baykuş da olsa, padişaha meyli varsa o, yüce bir doğandır, görünüşe bakma.”³¹² Muhammed İkbal'in de *Hicaz Armağanı* isimli eserinde mürşidi ile benzer bir kıyaslama yaptığını görüyoruz: “Eğer gönlü bilgili, kalbi saf ise bir fakir bütün yoksulluğuna rağmen bir emirdir. Fakat dinsiz ve bilgisiz bir zenginın sırtındaki elbise değil, ipekten yapılmış bir palandır.”³¹³

İkbal, eserlerinde aşk konusunda Mevlâna'nın etkisinde olduğunu açıkça dile getirmiştir. *Cavidname*'de: “Aşk ve muhabbet delili olan Mevlânâ ki, onun sözü susuzlara bir selsebildir.”³¹⁴ diyerek Mevlana'yı aşk ve muhabbet örneği olarak göstermiştir. Ayrıca İkbal, *Hicaz Armağanı*'nda: “Onun hararetli aşk ve heyecanından nasip aldım. Gecem onun yıldızından gündüz gibi aydınlandı. Şimdi bak bana, Kâbe çölünde dudağından aslan tebessümü dökülen bir ceylan gibiyim.” Diyerek Mevlâna'nın aşk ve heyecanından nasibini aldığı için mutluluğunu dile

³¹⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, 489.

³¹¹ İkbal, *Makeleler*, 143.

³¹² Mevlâna, *Mesnevî*, 136-137.

³¹³ İkbal, *Hicaz Armağanı*, 33.

³¹⁴ İkbal, *Cavidname*, 78.

getirir. Oğlu Cavid'e de Şu Şekilde ođđt verir: “*Kendine arkadaŐ olarak Mevlâna'yı ŐeŐ ki; Allah sana aşk ve hararet ihsan etsin*”³¹⁵

3.2.4.2. Fakr

Fakr kavramı iÇin sözlükte, fakirlik, yoksulluk, ihtiyaŐ duyulan bir Şeyin yokluğu, maddi ve manevi bakımdan muhtaŐlık gibi tanımlar yapılmıştır. Fakr kelimesinin oğulu "fukr"dur.³¹⁶ Fakir kelimesi ise; çaresiz, yoksul ve sıkıntılar iÇinde kimse anlamında gelmektedir. Fakir kelimesinin oğulu fakara'dır.³¹⁷

Mutasavvıflardan İsmail-i Ankaravî³¹⁸, fakr kavramının tasavvufi anlamıyla ilgili Şunları söylemiştir: “*Fakr, salikin hiÇbir Şeye malik olmadığını kabullenmesi, nefisinden, bütün mali varlığından uzaklaşması ve her Şeyin sahibinin mutlak gani olan Allah (c.c) olduğunu bilmesidir. Kendini yalnız Hak Teala'ya muhtaÇ bilen salik, sair eŐyanın esaretinden kurtulmuŐ ve gerÇek zenginliğe kavuŐmuŐ demektir.*”³¹⁹

Muhammed İkbâl'e göre benliği kuvvetlendiren unsurlardan biri de fakr'dır. Çünkü fakr unsuruna sahip insan, fâni dünya nimetlerine karşı düşkün olmaz. Dolayısı ile fakr düşüncesinin asıl önemli olan özelliği, dünyevî hırs ve ihtiraslardan arınmaktır. Muhammed İkbâl, bu dünyaya gereğinden fazla kıymet vererek taparcasına yaŐamayı, bu dünyayı Yüce Allah'tan çok sevmeyi Şirk saymıŐtır.³²⁰ İkbâl, fakr makamının en büyük temsilcilerinden birinin Hz. Ali olduğu ifade etmiştir. Fakr makamına eren kimse, Allah dışında kimseden yardım istememeyi kendine ilke edinecektir. Bunun nedeni, bir Şey talep etmeyi alıŐkanlık haline

³¹⁵ İkbâl, *Cavidname*, 266.

³¹⁶ Cebecioğlu, *Tasavvufi Terimler Sözlüğü*, 262.

³¹⁷ Ahmet Rıfat, *Tasvir-i Ahlak Ahlak Sözlüğü*, Haz. Hüseyin Algül, (Konya: Kervan KitapÇılık, 1996), 80.

³¹⁸ İsmail Rushî Ankaravî (?-1041): Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevi*'sine yazdığı Őerhle meşhur olan ve bundan dolayı “Hazret-i Őârih” diye de anılan mutasavvıf.

³¹⁹ İsmail Ankaravî, *Minhacu'l-Fukarâ*, Haz. Saadettin Ekici, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 208.

³²⁰ Muhammed İkbâl, *Misafir*, ev.: Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sfi Kitabevi, 1976), 40.

getirmenin insanı dilenci konumuna getirecek olmasıdır. Bu da insan benliğinin gelişerek güçlenmesine engel durumlardan biridir.³²¹

Muhammed İkbâl, insanın kalbini Yüce Allah'ın sevgisi ile doldurup masivâya yüz çeviren insan dünyadaki herkesten çok daha zengindir. Çünkü böyle bir insanın en büyük zenginliği kalbindeki Allah sevgisidir.³²² İkbâl, insanların dünyaya gerektiğinden daha fazla ehemmiyet vermesini reddetmektedir. İnsan sonsuz olan Ahiret hayatını unutmamalı ve bu doğrultuda yaşamalıdır. Çünkü dünyalık şeyler için yaşamını sürdüren kişi benliğini kuvvetlendiremez. Dolayısı ile böyle bir kişi, kâmil insan olma yolunda sendeleyerek yolda kalmaktan kaçamayacaktır.³²³ İkbâl'in bu konudaki düşünceleri Mevlâna'nın şu sözlerini hatırlatır: *Ey kerem sahibi dinleyiciler; bu dünya bir ağaca benzer. Biz de onun üstünde tam olgunlaşmamış meyveler gibiyiz. Ham meyveler ağacın dallarına daha iyi yapışmışlardır. Oradan kolay kolay kopmazlar. Çünkü ham meyve, saraya ve köşke layık değildir. Ancak meyve olgunlaşıp tatlılaşınca ve görenlerin hoşuna gidince, dalları gevşek tutarlar, hemen düşüverirler. O saadet ve ikbalen adamın ağzı tatlanınca, insana dünya mülkü soğuk gelir. Dünya dalına sıkı sıkı sarılmak ve bir şeyde taassup göstermek hamlıktır.*³²⁴ Görüldüğü gibi Mevlâna bu sözlerinde dünyayı bir meyve ağacına, ahiret hayatı yokmuş gibi bu dünyaya sımsıkı sarılan insanları da ham meyvelere benzetmiştir. Meyvenin olgunlaştığında ağacın dalından düşmesi gibi insan da hamlığından kurtulup olgunlaşmalı, dünya sevgisinden ve dünyaya bağlılığından kurtularak gerçek zenginliğin ne olduğunun farkına varmalıdır.

Mevlâna'ya göre insanın mal ve mülk sevgisi ile dolu olması acınası bir durumdur. *Mesnevî*'de şöyle der: “Yüz binlerce yılan ve dağ insanın hayranı iken, o niçin yılanın (mal ve mülkün) hayranı ve dostu oldu? İnsan bir dağa benzer. Böyle sağlam iken insan nasıl aldanır, fitneye düşer de yılan gibi mal ve mülke hayran olur?”³²⁵ Mevlâna bu sözleriyle mal-mülk sevgisini yılanı benzetmiştir. Ayrıca

³²¹ İkbâl, *Cavidname*, 52-53.

³²² İkbâl, *Cavidname*, 144.

³²³ İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 46.

³²⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, 225.

³²⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, 219.

mal-mülk sevgisini bir fitne olarak görmüş ve bu fitneye düşerek kendi değerinin farkında olmayanlara hayret etmiştir.

İkbal, fakr konusunda Mevlâna'yı örnek aldığını *Hicaz Armağanı* isimli eserinde açıkça dile getirmiştir. O şöyle der: “*Fakrın sırlarını Mevlânâ'dan öğren. Zira o fakirliğe sultanlar haset eder. Başını önüne eğdiren bir fakrdan, bir dervişlikten kendini koru. Benlik İlâhiyet'ten (İlahî gayeden) ayrılırsa fakrı dilencilik derecesine indirir. Ben İlâhi neş'e ve şevki Mevlânâ'nın sarhoş gözünden aldım.*”³²⁶ Görüldüğü üzere İkbal, Mevlâna'nın sahip olduğu fakr düşüncesinin asıl zenginlik olduğunu sultanların onun fakirliğini kıskanması ile açıklamış ve fakr düşüncesinin sırlarının Mevlâna'dan öğrenilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

3.2.4.3. Hoşgörü

Muhammed İkbal, benliği güçlendiren başka bir unsurun da hoşgörü olduğunu düşünmektedir. Bir insanın hoşgörülü olması, İslam dininin ve insanlığın en önemli ilkelerinden biridir. Kendi benliğinin farkında olan kişi, diğer şahsiyetlerin de haklarını gözetmeli ve onlara karşı saygılı olmalıdır. Ayrıca, İslam peygamberinin hayatına bakıldığında da hoşgörü ilkesinin insan benliğini ne denli kuvvetli kıldığını görmek mümkündür.³²⁷ Allâme, bir şu beytinde hoşgörü sahibi kişilerin insanlardan ve diğer dünyevî sıkıntılardan dolayı sabırlı olarak yakınmalarını gerektiğini ifade etmiştir:

“Ey gül toplayan dikenin acısından şikâyet etme!

*Bahar rüzgârından diken de yetişir.”*³²⁸

İkbal, mürşidi Mevlâna'nın her zaman hoşgörü örneği ve bütün dünyayı kucaklan bir anlayış içinde oluşunu örnek gösterir³²⁹. Mevlâna'nın ismi anıldığında akla ilk gelen ahlakî erdemlerden biri hoşgördür. Mevlâna, yaşayışıyla herkese örnek olduğu gibi, hoşgörüsüyle günümüze kadar ulaşmış ve etkisini sürdürmeye devam etmektedir. Mevlâna'nın *dil, din, ırk, mezhep ve sınıf* ayrımı yapmaksızın

³²⁶ İkbal, *Hicaz Armağanı*, 38.

³²⁷ Kılıç, “*Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbal*”, 145.

³²⁸ İkbal, *Peyâm-ı Meşrik*, 138.

³²⁹ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyatı* 223.

herkesi kucaklayan hoşgörüsü sayesinde dünyanın çeşitli yerlerinden gelen insanlar Hakk'ın Aşkını bulmaya çalışmaktadırlar. Allah Aşkını kalbinde hisseden insanlarda da doğal olarak insan sevgisi, tabiat sevgisi ve ilişkilerinde hoşgörü ortaya çıkmaktadır.³³⁰ Mevlâna, *Divan-ı Kebîr*'de şöyle der: “*Dünyada çeşitli diller, çeşitli lügatler var, fakat hepsinin de anlamı birdir, çeşitli kaplara konan sular kaplar kırılınca birleşirler, bir su halinde akarlar. ...Beri gel, daha beri, daha beri. Bu yol vuruculuk nereye dek böyle? Bu hır güür, bu savaş nereye dek? Sen bensin işte, ben benim işte*”³³¹ Böylece Mevlâna, savaşla bir yere varılamayacağını ifade ederek birlik ve beraberliğin önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca Mevlâna'nın bu sözlerinden; Yunus Emre gibi *Yaratılanı, Yaratandan dolayı sevmeyi* ilke edinmiş bir mutasavvıf olduğu anlaşılmaktadır. Allah'ın aşkını içinde hisseden kimsenin içinde nefrete yer yoktur. Nitekim Mevlâna *Mesnevî*'de şöyle der:

*“Sevgiden acılar tatlılaşır, bakırlar altına dönüşür.
Sevgiden tortulu bulanık sular, arı-duru bir hale gelir.
Sevgiden dertler şifa bulur.
Sevgiden ölü dirilir, sevgiden padişahlar kul olur.
Sevgiden zindan gül bahçesi olur, sevgiyle karanlık evler aydınlanır.
Sevgiden nâr nûr olur, sevgiyle demir mum gibi erir.
Sevgiden hastalık şifa bulur, sevgiyle kahır rahmet olur.”*³³²

3.2.4.4. Yüce Bir Amaç Edinme

İkbal'e göre benliği güçlü ve diri tutan öğelerden biri de insanın yüce bir amacının olmasıdır. Benliğin canlı kalması, kendisine yüce amaçlar belirlemesinden geçmektedir. İkbal'e göre insan amaçsız ve başıboş bir varlık olmamalıdır. Bu nedenle insan, sürekli olarak bir amaç uğrunda çabalamalı ve bu amacını gerçekleştirmek için istekli olarak benliğini diri tutmalıdır.³³³

³³⁰ Yağmur Küçükbezirci, “Mevlâna'nın Hoşgörü Felsefesi ve İletişim”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30 (2013): 19.

³³¹ Mevlâna, *Divan-ı Kebîr'den Seçmeler*, Haz. Bekir Şahin, (Konya: Rumî Yayınları, 2011), 164.

³³² Mevlâna, *Mesnevî*, 117,135,197.

³³³ İkbal, *Esrâr-ı Hodî*, 32.

İkbal şöyle der:

*“Sana bir sözüm var; insanın yüce bir gayesi olmalıdır.
Bu gaye insanı tam tatmin etmeli ve daima yücelmelidir.”*³³⁴

Muhammed İkbal *Esrar-ı Hodî*’de de bu konuyla ilgili düşüncesini şu şekilde dile getirir:

*“Arzu, benliği canlandıran, coşturan bir kudrettir.
O, benlik denizinin bitap bir dalgasıdır.”*³³⁵

*“İnsan bir avuç topraktan nasıl gelişir?
Gönülde yer alan arzu ile”*³³⁶

İnsana verilmiş en büyük nimetlerden olan akıl ve ilmin insanın benliğindeki istekten hayat bulduğunu ifade eden Allâme, yaşamın sırlarından birinin de bir amaç uğrunda çalışmak olduğunu söylemiştir. Burada dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri, insanın ruhundaki amacın geçici dünya çıkarları için değil, Hakk’ın yüce hakikatlerine hizmet etmesi gerektiğidir. Ayrıca insan, sahip olduğu amaç sayesinde benliği güçlendirme sürecinde karşılaştığı zorluklara karşı arzusunu canlı tutarak yılmadan ayakta durmasını bilecektir.³³⁷

Mevlâna ve Muhammed İkbal’e göre insanın en büyük amacı kendini keşfetmek, geliştirmek, eğitmek, sahip olduğu gerçek değere ulaşmak için çabalamak ve kâmil insan mertebesine ulaşmak olmalıdır. Bu açıdan düşünüldüğünde her iki isim de insanın yüce bir amacının olması gerektiğini düşünmektedir.

3.2.5. Benliğin Zayıf Düştüğü Durumlar

3.2.5.1. Atalet (Tembellik)

İkbal’e göre benliği zayıflatan ve kemale ermeyi zorlaştıran unsurlardan birisi atalettir. Benlik sürekli hareket, faaliyet ve çalışma ile güçlenirken, bu hasletlerden

³³⁴ İkbal, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, 152.

³³⁵ İkbal, *Esrâr-ı Hodî*, 32.

³³⁶ İkbal, *Cavidname*, 190.

³³⁷ İkbal, *Esrâr-ı Hodî*, 32-33.

uzaklaştığında da güçsüz düşer. Allah; tembellik etmeyip çalışan, üreten ve çabalayan kullarına bunun karşılığını verecektir.³³⁸ İkbâl, şöyle der: *“Ne zamana kadar bu feryat, bu matem sürüp gidecek. Ne zamana kadar matemle göğsünü yumruklayıp duracaksın. Hayatın sırrı, iş ve faaliyetin altında gizlenmiştir. Hayatın kanunu yaratma lezzetidir. Yolunu kendi kazmanla aç ve düzelt: başkalarının açtığı yoldan gitmek azaptır. Eğer sen, başkalarının yapmadığı bir işi yapabilirsen, o yaptığın iş; günah dahi olsa sevaptır. Tembellik ne kötü şey! Yolun meşakkatini, seferin servet ve saadeti addeden kimse göremiyorum.”*³³⁹ İkbâl’in bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi, eskiden medeniyetin beşiği olan topraklarda atalet ve gaflet uykusu yüzünden artık eski halden eser kalmamıştır. Müslümanlarda eskiden var olan faaliyet, gayret ve istek yerini atalet ve bezginliğe bırakmıştır. Bu nedenle Müslümanlar derin bir matem içindedir. Daha acı olan ise Müslümanların birçoğunun bu durumun farkında bile olmamasıdır.

İkbâl’e göre Müslümanlar çalışıp üretmez, bir eser ortaya koymazsa sahip oldukları zenginlikleri başkalarına kaptırmaya mahkûm olur. Bu düşüncesini şöyle dile getirir: *“Eğer beceriksiz olup ne bir duvar ne bir kapı vücuda getirmezsen bir başkası gelir; senin toprağından kerpiç yapar.”*³⁴⁰ Müslümanlar ataletinden kurtulup ayağa kalkmalı ve yeniden eski günlerde olduğu gibi dünyasını kendisi inşa etmelidir: *“Kalk, yeni bir âlemin hallâkı ol, alevi bağına basıp İbrahim Halilullah gibi şöhret kazan. Hayatın kemalini istiyor musun? Gözünü açmayı ve ancak kendini tetkik etmeyi öğren... Cihanı bir yudum su gibi içmeyi; aşağı, yukarı mefhumlarının bizi saran büyüsunü bozmayı öğren.”*³⁴¹

İkbâl’e göre benliğin sürekli bir faaliyet ve çaba içerisinde olası gerektiğini ifade etmiştik. Mevlâna da insanın sürekli çalışması ve boş durmaması gerektiğini *Mesnevî*’de: *“Padişah olan işsiz güçsüz değildir, ...son nefese kadar bir an bile boş durma.”*³⁴² sözleriyle dile getirmiştir.

Mevlâna’ya göre çalışan elbette karşılığını alacaktır. İyilik için çalışan iyilik, şer için çalışan da şer bulacaktır. Bu nedenle insan enerjisini Allah’ın emirleri

³³⁸ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 86.

³³⁹ İkbâl, *Kulluk Kitabı*, 87.

³⁴⁰ İkbâl, *Musa Vuruşu*, 81.

³⁴¹ İkbâl, *Cavidname*, 239.

³⁴² Mevlâna, *Mesnevî*, 65.

doğrultusunda sâlih ameller için çalışarak kullanılmalıdır. Bu düşüncesini şöyle dile getirir: “*Neye çalıştın da zararını, faydasını görmedin? Ne etkin de devşirme vakti onu biçmedin?*”³⁴³ Mevlâna başka bir yerde şöyle der: “*Beyhude yere çalışıp çabalamak uyumaktan iyidir.*”³⁴⁴ Böylece Mevlâna, çalışmanın nihayetinde bir karşılık alınmadığı zamanlarda bile uyumak yerine çalışmanın daha yararlı bir davranış olduğunu ifade etmiştir.

Mevlâna çabaladığı halde bir şey elde edememe korkusu yaşayanlara şöyle der: “*Çalıştığım halde bir şey elde edememek korkusu da var. Var ama bu korku, tembellikte daha fazla*”³⁴⁵ Ayrıca çalışmanın her zaman daha faydalı olduğunu şöyle dile getirir: “*Çalışırsam belki kazanırım, bunda ümidim daha çok. Tembellikte daha fazla zarar var.*”³⁴⁶

Mevlâna ve İkbâl’in yukarıda verdiğimiz sözlerinden de anlaşılacağı üzere, her iki düşünürü göre de kemale ermek isteyen kişinin tembellik etmek gibi gaflete düşmemesi gerekmektedir.

3.2.5.2. Korku

Allâme’ye göre benliğin zayıflamasına neden olan unsurlardan biri de korkudur. Muhammed İkbâl, bir Müslümanın Allah dışında başka varlıklardan korkmasını şirk sebebi olarak kabul etmektedir.³⁴⁷ İkbâl, şöyle der: “*Korku, bütün kötülüklerin anasıdır. Hayatı mahveder. Tevhid bu kötü hastalıktan izale eder. Korku, bizim ayağımızı nasıl bağlar? Hâlbuki bizim denizimizde yüzlerce sel vardır.*”³⁴⁸

Ona göre dünyada var olan şerrin asıl nedeni de korkudur. Korku hissi, insanı zihinsel ve duygusal olarak rahatsız ederek sahip olduğu istidatların farkında olmasına engel olur. Böylece insan bunları keşfedemediği için ortaya çıkaramaz. Korkak bir insan, kendine yaşamı zindan eder. Ayrıca kendi aleyhinde olan kişiler,

³⁴³ Mevlâna, *Mesnevî*, 513.

³⁴⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, 65.

³⁴⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, 267.

³⁴⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, 267.

³⁴⁷ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 65.

³⁴⁸ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 64.

onun bu özelliğinden cesaret bulup onu daha da zora sokmaktan geri durmayacaklardır. Bu nedenle benliği güçlü insan için Hakk'ın korkusundan başka korkulara yer olmamalıdır. İnsan, bu his ile mücadele etmesini bilmeli ve benliğin güçlenmesine engel olan korkuyu yenmelidir.³⁴⁹

Mevlâna'ya göre Allah'tan korkmayan kişi hayatını tedirginlik içinde geçirmeye mahkûmdur. Ayrıca Allah'tan korkmayan kişi her şeyden korkar hale gelecektir. *“Tabak elbette yemek içindir, Korku, Hakk'tan korkmayan içindir.”* diyen Mevlâna, Allah'tan korkanların başka şeylerden korkmayacağını şöyle dile getirir: *“Sende Hakk korkusu olunca, bunu ‘korkma!’ hitabı bil”*³⁵⁰

Böylece İkbâl ve Mevlâna benliği güçlü olan insanın içindeki korkunun sadece Allah korkusu olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

3.2.5.3. Dilenmek

Muhammed İkbâl'e göre insanın dünyevî şeyler peşinde koşup bunlar için başkalarına el açarak minnet etmesi, insanın sahip olduğu şerefi yok eder. Benlik, başkalarından dilenmeye başladığı vakit darmadağın olur ve özünde ilâhî nurdan eser kalmaz. İsteyen kişi iflas edenlerden ve hakir görünenlerden olmaktan kaçamaz. İkbâl'e göre dilenen insan, manevi anlamda bütün yoksullardan daha yoksul bir hale düşecektir. Bu nedenle benliğini muhafaza etmek isteyen kişi, yalnızca Hakk'tan himmet bekler ve dünyadan geçer. Böylece asıl şerefin, sinesinde taşıdığı inancı olduğu bilinciyle yaşar. Geçici menfaatler uğruna Müslüman kişiye yakışmayan davranışlardan uzak durur. Rızkını da yalnızca Allah'tan bekleyerek yalnızca ona muhtaç olduğunu bilir.³⁵¹

Mevlâna talebelerine başkalarından bir şey istemeyi yasaklayarak şöyle der: *“Başkasına el açıp bir şey isteyen, bizim talebemiz değildir. Ona dünyada da ahirette de şefa'at etmeyiz ve ondan uzak dururuz. Biz, talebelerimize daima vermeyi,*

³⁴⁹ İkbâl, *Rumuz-i Bi-Hodî*, 15.

³⁵⁰ Emine Yeniterzi, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 187.

³⁵¹ İkbâl, *Muhammed İkbâl Külliyyatı*, 29-30.

*ihşân ve ikramlarda bulunmayı, herkese karşı tevazu üzere bulunmayı, tatlı sözlü, güler yüzlü olmayı tavsiye ediyoruz. El açıp istemek bizim yolumuzda yoktur.”*³⁵²

Görüldüğü üzere Mevlâna ve İktbal başkalarına minnet ederek el açmayı, benliğini güçlendirerek kâmil insan olmaya çalışan insana yakıştıramamıştır. Kişi yalnızca muhtaçtır. Dolayısıyla yardımı da sadece Allah’tan beklemek durumundadır.

3.2.5.4. İrkçılık

Muhammed İktbal, insanın geldiği soy ile övünerek ırkçılık hissine kapılmasının yanlış olduğunu düşünmektedir. Bu vasıf, kâmil insan olmaya çalışan kişiye yakışmaz. İktbal şöyle der:

“Aşk cansa soy sop bedendedir,

Aşk bağı soy sop bağından daha kuvvetlidir,

Aşk adamı isen nesepe düşüncesinden geçmen lazımdır,

*Şu İranlıdır, bu Arap’tır demeyeceksin.*³⁵³

...Biz Rum ve Arab’a bağlı değiliz, bizi birbirimize bağlayan soy sop değildir.

*Biz Hicaz’lı sevgiliye gönül vermişiz. Bizi birleştiren budur.”*³⁵⁴

İktbal’in yukarıdaki şiirinden tarih boyunca birçok milleti dağıtan ırkçılık düşüncesini reddettiği ve Müslümanları birleştiren asıl unsurun soyu değil inancı olduğunu düşündüğü anlaşılır. Kanaatimizce de kalbinde Hz. Muhammed’in sevgisini taşıyan her insan, soyuyla övünmeyi bırakıp onun bayrağı ve yüksek hakikatleri etrafında toplanmalıdır.

Allâme’ye göre ait olma manasında olan milliyetçiliğin herhangi bir sakıncası yoktur. Bu duygu, insanın yaşadığı devlete ve vatanına sahip çıkmasını sağlamaktadır. Fakat bu duygunun, İslam’ın ahlâk anlayışına uymayan nesebi ile övünme hissine dönüşmemesine dikkat edilmelidir.³⁵⁵

³⁵² Mevlâna, *Mesnevîname*, Haz. Mehmet Alim Konukçu, (İstanbul: Salon Yayınları, 2016), 63.

³⁵³ İktbal, *Peyâm-ı Meşrik*, 39.

³⁵⁴ İktbal, *Peyâm-ı Meşrik*, 51.

³⁵⁵ İktbal, *Cavidname*, 116.

İkbal'in mürşidi Mevlâna da bu konuyla ilgili şöyle der: “*Nice Hintli, nice Türk vardır ki, dildeştirler. Nice iki Türk vardır ki, birbirlerine yabancı gibidirler. Şu halde mahremlik dili, bambaşka bir dildir. Gönül birliği, dil birliğinden daha iyidir*”³⁵⁶ Böylece Mevlâna da insanları birbirine bağlayan şeyin konuşulan dillerin aynı olması değil gönül birliği olduğunu ifade etmiştir. Mevlâna'ya göre insanların ten renginin bir önemi yoktur. Önemli olan azminin ve amacının ne olduğudur: “*Hacca gidersen hac yoldaşı ara ama ha Hintli olmuş, ha Türk, ha Arap, onun şekline ve rengine bakma, azmine ve maksadına bak.*”³⁵⁷ Mevlâna aynı düşünceyi *Mesnevî*'nin başka bir bölümünde şu şekilde dile getirmiştir: “*Rengi kara bile olsa değil mi ki seninle aynı maksadı güdüyor, aynı senin rengindedir, sen ona beyaz de.*”³⁵⁸ Bu düşünceye göre insanların amacı aynı ise ırkının veya ten renginin hiçbir önemi yoktur.

İkbal'e göre yukarıda verdiğimiz atalet, korku, dilencilik ve ırkçılık benliği zayıflatan unsurlardan en önemlileridir. İkbal, ümitsizlik ve taklitçiliğin de benliğini zayıflattığını düşünmektedir.³⁵⁹

3.2.6. İnsan-ı Kamil: Merd-i Mü'min

'Kâmil İnsan' için; Hakk'ın zat, isim, sıfat ve fiilleri ile harika bir şekilde tecelli etmiş olduğu insan, âlemin var oluş ve varlığını devam ettirme sebebi, varlığı meydana getiren ve muhafaza eden ilke³⁶⁰ gibi tanımlar yapılmıştır. Mutasavvıflara göre insan-ı kâmil; iyi söz, güzel eylemler, güzel ahlâk, ilim sahibi, marifet, tarikat ve gerçek anlamda eksiksiz olan insan olarak tanımlanmıştır.³⁶¹ Her iki açıdan bakıldığında da kâmil insan mertebesi, bir insan için varılması yüksek mertebedir.

Muhammed İkbal'in düşüncesinde insan; Hakk'a itaat, nefis hâkimiyeti ve Allah'a naib olmak merhalelerinden geçerek nefisini terbiye eder. Benliğini güçlendirerek manevi bir yükseliş yaşayan insan bu zorlu yolun sonunda varılabilecek en yüksek mertebe olan insan-ı kâmil mertebesine ulaşır. Mevlâna'nın

³⁵⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, 52.

³⁵⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, 87.

³⁵⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, 87.

³⁵⁹ İkbal, *Muhammed İkbal Külliyyatı*, 38-40.

³⁶⁰ Kılıç, “*Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İkbal*”, 152.

³⁶¹ Azizüddin Nesefî, *İnsan-ı Kamil*, çev. Ahmet Avni Konuk, (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2009),14.

Merd-i Hakk dediği bu mertebeye Muhammed İkbâl de *Mesnevî*'den aldığı ilham ile Merd-i Mü'min demiştir.³⁶²

Muhammed İkbâl, insanı kâmil mertebesine ulaşan bir insanın özgürleştiğini ifade etmiştir. İkbâl, *Pes Çi Bâyed Kerd Ey Akvâm-ı Şark (Ne Yapmalı Ey Doğu Milletleri)* isimli eserinde insan-ı kâmil olarak hürleşen insanın özelliklerini şu şekilde dile getirmiştir: “Hür insan ‘La tahaf’ ayetini vird edindiği için daima kuvvetlidir, sarsılmaz. Biz mücadele meydanında başımızı yakamıza çekip büzülürüz. O başını elinde gezdirir. Hür insan ‘La ilâh’ın nuru ile gönlünü aydınlatır. Sultanlara, beylere köle olmaz. Hür insan develer gibi ağır bir yükün altındadır. Yük taşır, diken yer. Yere öyle kuvvetli basar ki, onun yanılarından yolun nabzı fırlayacakmış gibi çırpınır. Ölüm onun canını bekâya daha ziyade yaklaştırır. Onun tekbirinin yükselen sesi, ses ve sözün dışındadır. Senin yaratılışındaki hararet ve heyecan onun la İlah’ın şarabındandır. Senin ırmağını onun denizi vücuda getirmiştir. Padişahlar ipekli kaftanlar içinde oldukları halde onun heybeti karşısında benzi sararmış, çıplak birer fakirdirler.”³⁶³

Allâmenin yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere kâmil insan mertebesinde olan bir insan, gönlünde taşıdığı iman ateşi ve Hakk’ın aşkı sayesinde hep elif gibi dimdiktir. O, her türlü fedakârlığı göze almış, gözü pek bir cengâverdir. Hakk uğrunda mücadele etmekten hiçbir vakit geri durmaz. Bu yolda canını vermekten korkmayacaktır. Çünkü o, canını verdiği vakit Rabbine kavuşacağı gün geldiği için aksine sevinecektir. İkbâl’in düşüncesindeki kâmil insanın bu özelliği, hocası Mevlâna’nın öldüğü günü sevgiliye kavuşma günü olarak Şeb-i Arus sayması ile örtüşen bir düşüncedir.

Allah insanı dünyada bir amaç için var etmiş ve insana sayılamayacak kadar çok nimetler vermiştir. Rumî’ye göre âdemoğlunun yaratılmasının sebebi, yüce yaratıcının bazı vasıflarını yansıtan bir ayna gibi olmasından kaynaklanır. Yüce yaratıcımız, insanların dünyaya gelme amacını yerine getirebilmesi için onu yeryüzünün halifesi konumunda yaratmış ve üstün özellikler vermiştir. İnsana dünyada bulunan diğer varlıklarda olmayan, akıl, seçme hürriyeti ve daha birçok nimet ile lütufta bulunmuştur. Bundan dolayı insan cevher olarak ele alındığında

³⁶² İkbâl, *Esrar-ı Hodî*, 44-49.

³⁶³ İkbâl, *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik (Allame Doktor Muhammed İkbâl’in Üç Eseri)*, 13.

evrenin özü konumunda olduğu söylenebilir. Yüce Allah, dünya üzerinde var ettiği diğer şeyleri asıl maksat olan âdemoğlu için yaratmış ve hizmetine sunmuştur. İnsan, eğer kendisine verilen bu lütfun farkında olarak bu şerefe layık bir şekilde yaşarsa kâmil insan mertebesine ulaşacaktır.³⁶⁴

Mevlâna'ya göre kâmil insan olma yolculuğu içsel bir arayıştır. Kendini keşfetme ve tanıma sürecidir. İnsan zahiri anlamda et ve kemikten meydana gelmekte ve bu açıdan hayvana benzemektedir. Yaratılış amacı itibarıyla kendini diğer canlılardan ayıran hasletlerini keşfetmeli ve melekler seviyesine çıkarak kâmil insan olmalıdır.³⁶⁵

Mevlâna'ya göre kâmil insan olmanın ilk ve en önemli merhalesi nefse hâkim olmaktır. Ona göre nefis insanı şerre ve günaha götüren her şeydir. İnsanın kâmil insan olma yolculuğunda verdiği en büyük mücadele nefsi ile olan mücadeledir. İnsan ibadetlerini ihlas ile yapmalı ve kendisini Allah'a ibadetten alıkoyan nefisini bertaraf etmelidir. İnsanın nefis ile mücadelesi aslında bir cihattır. İnsanın bu savaşı kazanmasını yolu ise kendini keşfetmesinden geçmektedir.³⁶⁶

Mevlâna'ya göre kâmil insan olmanın en önemli unsurlarından biri de aşk ve bilgidir. İnsan, yaratılış amacının farkına vardığı ölçüde değerlidir. Kendini ve dünyada var olma amacını keşif sürecinde gönlündeki Allah aşkı, onu her türlü şerden muhafaza edecektir. Mevlâna şöyle der: “*Sevgiden acılıklar tatlılaşır, sevgiden bakırlar altın kesilir. Sevgiden tortulu, bulanık sular, arı, duru bir hale gelir, sevgiden dertler şifa bulur. Sevgiden ölü dirilir, sevgiden padişahlar kul olur.*”³⁶⁷ İktbal aşkın insan için önemine değindiği bu sözlerine şöyle devam eder: “*Bu sevgi de bilgi neticesidir. Beyhude şeylere kapılan kişi nasıl olur da böyle bir tahta oturur. Noksan bilgi sahibi nereden aşkı doğuracak? ...Noksan bilgi sahibi, cansız bir şeyde dilediği şeyin rengini görünce adeta bir ısıktan sevgilinin sesini duymuş gibi olur.*”³⁶⁸ Böylece Rumî, bilgisiz kişinin ılık sesini sevgilinin sesi zannetmesi gibi bilgisiz kişinin de hissettiği şeyin aşk olduğunu zannettiğini ifade etmiştir. Mevlâna kâmil insanın akıllı ve bilgili olması gerektiğini düşünmektedir.

³⁶⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, 219-218.

³⁶⁵ Mevlâna, *Mesnevî*, 254.

³⁶⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, 380, 392.

³⁶⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, 144.

³⁶⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, 144.

Kişi cahillerle değil ilim sahibi insanlar kişilerle olmalı ve onların rehberliğinde gerçeği aramalıdır.³⁶⁹

Mevlâna'ya göre edep ve güzel ahlâk, kâmil insan olmanın en önemli unsurlarındandır. İnsan eğer edepten yoksun ise gerçek anlamda insan olmaktan uzaktır. İnsanı hayvanlardan ayıran özelliği edepli olmasıdır. Kur'an'da bütün ayetlerin manası aslında edepten ibarettir.³⁷⁰ Dolayısıyla insanı edepten uzaklaştıran kibir, hırs ve şehvet gibi kötü huylardan uzak durmalı, ahlaklı ve irfan sahibi bir kul olmalıdır.

Mevlâna ve İkbâl'in kâmil insan ile ilgili görüşlerine baktığımızda büyük benzerlikler görüyoruz. Kâmil insan olma sürecinde benliği keşif, Allah'a itaat, nefis terbiyesi, aşk, fakr, güzel ahlak gibi unsurlar her iki isim için de önemli yer tutar. Ayrıca tembellik, ırkçılık, dilencilik, Allah korkusu dışındaki dünyevî korkular gibi şahsiyeti güçsüzleştiren unsurlardan uzak durmalıdır. Böylece yaratılış amacını gerçekleştirecek ve Allah'ın yeryüzündeki halifesi konumuna gelerek kâmil insan olacaktır.

³⁶⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, 30.

³⁷⁰ Nurettin Topçu, "*İslâm ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*", (İstanbul: Dergâh Yayınları,1998), 32.

SONUÇ

Muhammed İkbâl'in ve Mevlâna'nın kâmil insan düşüncelerine bakıldığında her iki düşünür için de insanın öncelikle kendini tanımasının önemli olduğu görülmüştür. Ayrıca her iki düşünür de kişinin kâmil insan olması için manevi bir eğitimden geçmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu bağlamda insanın nefisini terbiye etmesi her ikisine göre de en önemli adımdır.

Mevlâna'nın fikir dünyasında önemli bir yer teşkil eden aşk, İkbâl'in benliği güçlendirme unsurlarının en önemli ögesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Muhammed İkbâl'in aşk düşüncesinde önemli ölçüde Mevlâna'nın tesirinde olduğu ve Mevlâna'yı âşıklar kervanının öncüsü olarak telakki ettiği görülmüştür. İkbâl'in benliği güçlendirme unsurlarından biri olarak gördüğü fakr ve hoşgörü düşüncelerinde de Mevlâna'nın tesirinde olduğu görülmüştür.

Mevlâna, insanın kemale ermesine engel olan en büyük unsurun nefsi ile mücadele olduğunu düşünmektedir. Dolayısı ile insanın benliğini zayıflatan en büyük düşmanı nefsidir. İkbâl ise nefis konusunda Mevlâna ile aynı görüşte olmasının yanında tembellik, ırkçılık, dilencilik ve korku unsurlarını da benliği zayıflatan ve insanın kemale ermesini zorlaştıran öğeler arasında telakki etmiştir.

Araştırmamızda Muhammed İkbâl'in kâmil insan olma düşüncesinde Mevlâna'nın düşüncelerinin etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim Mevlâna, kemale varmış olan insanı “Merd-i Hak” olarak tanımlarken, İkbâl de mürşidi olarak gördüğü Mevlâna'ya benzer bir şekilde “Merd-i Mü'min” tanımlaması yapmıştır.

İkbâl, kendisinden takriben yedi asır önce yaşamış olan Mevlâna'nın düşüncelerinden etkilenmiş, Mevlâna'yı kendisine rehber edinmiş ve düşünce sistemini onun fikirlerinden aldığı ilham üzerine inşa etmiştir. Düşüncelerinin, yaşadıkları dönemin şartlarının ve sanat anlayışlarının benzerliğinden dolayı Muhammed İkbâl, Çağın Mevlâna'sı olarak anılmıştır. Muhammed İkbâl'in Mevlâna'dan etkilenmesinde; Mevlâna'nın ve İkbâl'in sahip oldukları dinamik hayat felsefesinin, Muhammed İkbâl'in yetiştiği çevrenin, Mevlâna ve Muhammed İkbâl'in

yaşamlarındaki benzer şartların ve bunların bir sonucu olarak Muhammed İkbâl'in Mevlâna'ya olan sevgisinin etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Muhammed İkbâl'in fikir dünyasının önemli düzeyde Mevlâna'ya dayandığını söyleyebiliriz. Fakat bu düşüncemiz Muhammed İkbâl'in mürşidini taklit ettiği ve ortaya özgün bir düşünce koymadığı manasında anlaşılmalıdır. Mevlâna'nın Kur'an'a ve sünnete dayanan, insanları gaflet uykusundan uyanmaya ve daha dinamik bir yaşama yönelten düşünce sistemi Muhammed İkbâl için bir ilham kaynağı olmuştur. O Pakistan'daki ve diğer Müslüman ülkelerdeki insanların zor günler geçirdiği, dini aslından uzak bir biçimde yaşadıkları bir dönemde Mevlâna'nın umut veren dinamik hayat görüşünü kendine bir çıkış noktası olarak görmüştür. Muhammed İkbâl'in Mevlâna'dan etkilenmesine sebep olan en önemli faktörlerden birinin aslında Mevlâna'nın dinamik hayat felsefesi olduğu düşünüyöruz. Her iki düşünür de özgür bir iradeye sahip olan insanın kaderi yanlış yorumlayarak sorumluluktan kaçmasının yanlışlığını anlatmaya çalışmıştır.

Muhammed İkbâl ve Mevlâna isimlerini birleştiren ve yüksek lisans ve doktora tezi bulunmadığını göz önünde bulundurarak ileride bu iki önemli isim ile ilgili çalışma yapmak isteyenlere birkaç öneride bulunabiliriz:

1. Muhammed İkbâl ve Mevlâna'nın ahlâk felsefesi ile ilgili görüşlerinin karşılaştırılarak araştırılmasının yararlı olacağını düşünüyöruz.
2. Mevlâna ve Muhammed İkbâl'in vahdet-i vücûd ile ilgili düşüncelerinin araştırılması kanaatimizce önem arz eder.
3. Varlık anlayışı açısından Muhammed İkbâl'in ve Mevlâna'nın düşünceleri incelenebilir.
4. Mevlâna ve Muhammed İkbâl'in akıl ve aşk ilişkisi ile ilgili görüşlerinin araştırılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Albayrak, Ahmet. “İkbal’de Dinamik İnsan Anlayışı”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 3/5, (1998/2): 241-254.

Altıparmak, Ö. Faruk. “Aşk ve Ego İlişkisi Bağlamında Mevlana’nın M. İkbal Üzerindeki Etkisi”. *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu, Bildiriler II (Mevlânâ Celaleddin Rumi’nin 800. Doğum Yılı Anısına, 26-28 Ekim 2007)*: II 317-320.

Ankaravî, İsmail. *Minhacu'l-Fukarâ*. Haz. Saadettin Ekici. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Armanoğlu, Fahir. *XX. yy. Siyasi Tarihi*. Ankara: Kronik Kitap Yayınevi, 1987.

Asrar, N. Ahmed. “Muhammed İkbal ve Mevlana Celaleddin Rumi”. *II. Milletlerarası Mevlana Kongresi (3-5 Mayıs 1990)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları: 1991): 139-148.

Aydın, Mehmet S. “Muhammed İkbal’in Eserlerinde Mevlana”. *I. Mevlâna Kongresi (3-5 Mayıs 1985)*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları: 1986): 139-148.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslamiyye ve Islahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1997.

Çatak, Adem. “Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin Nefs Anlayışı”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ocak 2012): 217-232.

Çelik, İsa. *Muhammed İkbal’in Tasavvufî Düşüncesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Çetinkaya, Bayram Ali. “Modern Türkiye'nin Felsefî Kökenleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (Sivas 2002): 65-92.

Descartes, Rene. *Philosophical Writings of Descartes*. çev. J. Cottingham, R. Stoothoff, D.Murdoch. Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları: 1988.

Ekrem, Seyyid Muhammed. “Mevlânâ'nın Muhammed İkbâl'in San'at ve Düşüncesi Üzerindeki Etkisi”. *Şarkiyat Mecmuası* 8 (1998): 37-45.

El-İsfahani, Ragıb. *Müfredât (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları: 2017.

El-Kasânî, Abdurrazzâk. *Istılâhâtü's-Sûfiyye*, tahk.: Abdu'l-âl Sâhîn, Dâru'l-Menâr, Kahire: 1992.

El-Mekkî, Ebû Talib. *Kâtu'l-Kulûb*, Çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.

Eliaçık, R.İhsan. *Muhammed İkbâl*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2016.

Eyuboğlu, İsmail Zeki. *Bütün Yönleriyle Mevlâna Celâleddin*. İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.

Gazali, *İhyâ-u Ulumu'd-Din*. Çev. Mehmet A. Müftüoğlu. İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1992.

Hazinoğlu, Büşra. *Din Psikolojisinde Nefs Anlayışına Katkılar: Muhammed İkbâl Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Tahk. Abdullah Ali el-Kebîr vd., Dâru'l-Meârif, Kahire: 1119.

İkbâl, Cavid. *Mevlâna, Mevlana Güldestesi IV*. Konya: 1996.

İkbâl, Javid. “İkbâl ve Mevlânâ-Mukayeseli Bir İnceleme”. *II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 3-5 Mayıs 1990). 201-204. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991.

İkbâl, Javid. “İkbâl'in Manevi Rehberi: Mevlana”, *I. Milletlerarası Mevlana Kongresi*, (3-5 Mayıs 1987), 43-48.

İkbâl, Muhammed. *Aşk ve Tutku – On Uzun Manzume (İkbâl'in Şiirlerinden Yapılan Tercüme)*. Çev. Celal Soydan. Ankara: 1999.

İkbâl, Muhammed, *Bâl-i Cibrîl*. Çev. Yusuf Salih Karaca. İstanbul: Furkan Yayınları, 1983.

- İkbal, Muhammed. *Bang-i Derâ*, Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Sufi Kitap, 2005.
- İkbal, Muhammed. *Câvidname*, Çev. Annemarie Schimmel. Ankara: T.T.K. Yayınları, 1958.
- İkbal, Muhammed. *Cavidname*, Çev. Halil Toker, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014.
- İkbal, Muhammed. *Cebrail Kanadı*. Çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- İkbal, Muhammed. *Doğudan Esintiler*, Çev. N. Ahmed Asrar. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1988.
- İkbal, Muhammed. *Esrar-ı Hodî*. Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1958.
- İkbal, Muhammed. *Esrar ve Rumuz, (Esrar-ı Hodî, Rumuz-ı Bî hodî)*. Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Sufi Kitap, 2005.
- İkbal, Muhammed. *Gülşen-i Raz-i Cedîd*. Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Sufi Kitabevi, 1983.
- İkbal, Muhammed. *Hareket Zili*. Çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- İkbal, Muhammed. *Hicaz Armağanı*. Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul, İstanbul Matbaası, 1968.
- İkbal, Muhammed. *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden İnşası*, Çev. Rahim Acar. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- İkbal, Muhammed. *Kulluk Kitabı*, Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Sufi Kitap, 2006.
- İkbal, Muhammed. *Makaleler*, Çev. Celal Soydan. Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- İkbal, Muhammed. *Misafîr*, Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Sûfî Kitabevi, 1976.
- İkbal, Muhammed. *Muhammed İkbal Külliyyatı*, Çev. Ahmet Metin Şahin. İstanbul: Irmak Yayınları, 2010.
- İkbal, Muhammed. *Peyâm-ı Meşrik*, Çev. Ali Nihat Tarlan. Ankara: Sufi Kitap, 1956.

İkbal, Muhammed. *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik (Allame Doktor Muhammed İktbal'in Üç Eseri)*. Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Eser Neşriyat, 1976.

İktbal, Muhammed. *Zebur-i Acem*, Çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.

Kant, Immanuel. *Pratik Aklın Eleştirisi*. Çev. Ülker Gökberk, İoanna Kuçuradi, Gertrude Durusoy, Füsün Akatlı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1999.

Kaplan, İbrahim. "Mevlânâ'nın Muhammed İktbal'in Fikriyatı Üzerindeki Etkisi". *Marife Dergisi* 7/3 (Kış 2007): 163-174.

Kayani, Muhammed Han. *Muhammed İktbal*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2015.

Kılıç, Cevdet. *Bir Türk Dostu ve Mevlâna Hayranı Muhammed İktbal*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.

Kurnaz, Cemal. "Vuslat Yolcuğu", *Turkish Studies Dergisi* 5/3 (Haziran 2010): 447-461.

Küçükbezirci, Yağmur. "Mevlâna'nın Hoşgörü Felsefesi ve İletişim". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 30 (2013): 19-25.

Macid, Fahri. *İslam Felsefesi Tarihi*. Çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.

Meriç, Cemil. *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Nesefî, Azizüddin. *İnsan-ı Kamil*. Çev. Ahmet Avni Konuk. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2009.

Nietzsche, Friedrich Wilhelm. *Zerdüşt Böyle Buyurdu*, Çev. Osman Derinsu. İstanbul: Varlık Yayınları, 2012.

Rıfat, Ahmet. *Tasvir-i Ahlak Ahlak Sözlüğü*. Haz. Hüseyin Algül. Konya: Kervan Kitapçılık, 1996.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin. *Dîvan-ı Kebîr*. Çev. Abdülbaki Gölpınarlı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin. *Divan-ı Kebîr'den Seçmeler*. Haz. Bekir Şahin. Konya: Rumî Yayınları, 2011.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin. *Fîhi Mâ Fîh*, Çev. Abdülbâki Gölpinarlı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2008.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin. *Mecâlis-i Sab'a*, Çev. Abdülbaki Gölpinarlı. Konya: İnkılap Yayınevi, 1965. 54.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin. *Mektûbât*, Konya: Karatay Akdemi Yayınları, 2012.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin. *Mesnevî*. Çev. Firdevs Tunalı. Ankara: Panama Yayınları, 2012.

Rûmî, Mevlânâ Celâleddin, *Mesnevînâme*. Haz. Mehmet Alim Konukçu. İstanbul: Salon Yayınları, 2016.

Schimmel, Annemarie. *Muhammed İkbâl*. Çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.

Topçu, Nurettin. *İslâm ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1998.

Türkmen, Erkan. *Muhammed İkbâl'in Gözüyle Mevlâna Celâleddin Rumî*. İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2016.

Yakıt, İsmail. "Aşk Felsefesi Açısından Mevlâna'nın Muhammed İkbâl'e Etkisi". *Uluslararası Dünyada Mevlâna İzleri Sempozyumu Bildirileri 5/2* (Sümam Yayınları, 2010), 247-267.

Yalçın, Şehabettin. "Ben Neyim?". *Beytulhikme Dergisi*, 1/2, (Aralık: 2011), 27-38.

Yaşar, Selahaddin. *Muhammed İkbâl, Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1988.

Yelten, Muhammet. "Hazreti Mevlâna'nın Tesirinde Muhammet İkbâl ve Çağdaşı Mehmet Akif". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 207 (2013), 169-180.

Yeniterzi, Emine. *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Yurdaydın, Hüseyin Gazi. *İslam Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.

